



UO‘K: 94(575.1)

Shuxrat BOYMURODOV,
Qarshi Xalqaro universiteti dotsenti, PhD
E-mail:Boymurodov75@gmail.com

QarMII professori Yu.A.Ergasheva taqrizi asosida

MUSTAQILLIKNING DASLABKI YILLARIDA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM TIZIMI MODDIY–TEXNIKA BAZASINING MUSTAHKAMLANISHI

Annotatsiya

Mamlakat ta‘lim tizimidagi mavjud holatni, kadrlar tayyorlash jarayoni respublikada amalga oshirilayotgan demokratik o‘zgarishlar. Ta‘lim muassasalarining o‘quv-uslubiy va ilmiy adabiyot hamda didaktik materiallar bilan to‘liq ta‘minoti, ta‘lim muassasalarining moddiy-texnika salohiyati va axborot bilan ta‘minlanganlik darajasi, kasb-hunar kollejlarning maddiy-texnika bazasini rivojlanishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: o‘rta bo‘g‘in, o‘rta maxsus ta‘limi, ta‘lim islohatlar, “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonun, moddiy-texnika, kichik mutaxassis.

STRENGTHENING THE MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF THE SECONDARY SPECIALIZED EDUCATION SYSTEM IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE

Annotation

The current situation in the country's education system, the process of personnel training, democratic changes implemented in the republic. The complete supply of educational institutions with educational and scientific literature and didactic materials, the material and technical potential of educational institutions and the level of information provision, the development of the material and technical base of vocational colleges were analyzed.

Key words: secondary education, secondary special education, educational reforms, law on education, material-technical junior specialist.

УКРЕПЛЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ СИСТЕМЫ СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

Текущая ситуация в системе образования страны, процесс подготовки кадров, осуществляемые в республике демократические преобразования. Проанализированы комплектность образовательных учреждений учебной и научной литературой и дидактическими материалами, материально-технический потенциал образовательных учреждений и уровень информационного обеспечения, развитие материально-технической базы профессиональных колледжей.

Ключевые слова: среднее образование, среднее специальное образование, образовательная реформа, закон об образовании, младший специалист по материально-техническому обеспечению.

Kirish. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ta‘lim sohasining barcha bo‘g‘inlarida olib borilayotgan islohotlar yoshlarni qamrab olinishini yanada kengaytirish, ularni bilim va etuk mutaxassis etib tarbiyalash, qaratilgan. Albatta, mamlakatimiz ta‘lim tizimini tubdan o‘zgartirish, uni xalqaro standartlarga integratsiyalash, mehnat bozori talabiga mos yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash bo‘yicha hayotga tatbiq etilayotgan islohotlar e‘tiborga molik.

Mustaqillik sharoitida uzluksiz ta‘lim tizimida o‘rta maxsus ta‘lim, sohasi sezilarli darajada o‘zgardi, tizimda yangi bilimlarni o‘zlashtirgan, aniq kasblar sohasidagi innovatsion imkoniyatlar doirasini tushunadigan kadrlar talab qilina boshladi. Ular xo‘jalik va ishlab chiqarish masalalarini nafaqat malakali hal qiluvchi, balki to‘g‘ri qaror qabul qiluvchi tahliliy layoqatlarga ega bo‘lishlari kerakligi O‘zbekistonning zamonaviy sanoatlashgan dunyoga integratsiyalashishiga bo‘lgan intilishi undan mehnat bozorining tez o‘zgarayotgan ehtiyojlariga moslasha oladigan ta‘lim tizimini yaratishni talab qiladi. Ta‘lim muassasalarini rivojlantirish va ular tomonidan sifatli ta‘lim xizmatlari ko‘rsatish zarur bo‘lib qoldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada O‘zbekistonda o‘rta maxsus ta‘lim sohasidagi islohotlari va uning ahamiyati qabul qilingan tarixiy va sotsiologik metodlar – tizimli tahlil,

qiyosiy-tarixiy, tuzilmaviy, funksional yondashuv, qiyosiy-mantiqiylik, tahliliy, ketma-ketlik, xolislik, ob‘ektivlik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ijobiy dinamikasi va global axborot jamiyatini shakllantirishda yuqori malakali va innovatsion texnologiyalarga ega bo‘lgan yuqori va o‘rta darajadagi mutaxassislarga ehtiyoj tug‘diradi.

1996 yildan boshlab respublika iqtisodiyotining yuqori malakali ishchi kadrlarga bo‘lgan talablarini to‘laroq qondirish, kasbga o‘qitishning uzluksizligini ta‘minlash, ishchi kadrlarni uzluksiz tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini shakllantirish va rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratildi.

Eng avvalo qishloq joylarda mehnat bozorini shakllantirishning hududiy xususiyatlarini hisobga olgan holda hunar-texnika ta‘limini qayta tashkil etishga kirishildi. Mustaqillikning dastlabki yillarida bu tizimda jami 221 ming kishini ta‘lim bilan qamrab olgan 442 o‘quv yurti, shu jumladan, 209 kasb-hunar maktabi, 180 kasb-hunar litseyi va 53 biznes-maktab faoliyati yo‘lga qo‘yilgan edi. 1996 yilga kelib boshlang‘ich kasb-hunar ta‘limi o‘quv yurtlarida qariyb 20 ming o‘qituvchi va malakali mutaxassislarga ishlagan bo‘lsa, respublikada jami 197 ming kishi ta‘lim olayotgan 258 o‘rta

kasb-hunar ta'limi o'quv yurti ishlab ularda qariyb 16 ming o'qituvchi va muhandis-pedagog xodimlar mehnat qilgan[1]. Ta'lim islohotlarining jadallashuvi bu yo'nalishda izchillik hamda uzliksizlikni ta'minlashga xizmat qiladigan yangi qonun qabul qilinishni taqozo etayotgan bir vaqtda mamlakat miqyosida ta'lim tarbiya, ilm fan, kasb-hunar o'rgatish sohalari isloh qilishga nihoyatda katta zarurat sezila boshladi.

1997 yil 10 martda Kadrlar tayyorlash milliy dasturini ishlab chiqish to'g'risida qaror qabul qilindi. Ta'lim sohasidagi milliy tajribaning tahlili shuni ko'rsatadiki yoshlarni kasb-xunarga o'rgatish, ta'lim uzliksizligini ta'minlash masalasi davlat siyosati darajasiga kutarilishining huquqiy asoslar yaratib berilishi kerak edi.

Zaruratdan kelib chiqib "Ta'lim tag'risida"gi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi [2]. qabul qilindi. Bu dastur ta'lim tizimida mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan xalos etish, Rivojlangan mamlakatlar darajasida yuksak malakali kadrlar tayyorlash milliy ta'lim tizimini yaratilishga huquqiy zamin yaratib berilishi ko'zda tutilgan edi.

Eng avvalo yangi tipdagi kasb-xunar kollejlari tayyorlanadigan mutaxassislar nomeklaturasi islohotlar va iqtisodiyotda yuz berayotgan tarkibiy o'zgarishlarga moslashtirildi. Natijada 1998 yil 5 yanvarda "Uzluksiz ta'lim tizimi uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish to'g'risida" qarorlari qabul qilindi. Ularning akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari amaliyotiga joriy etilishi 1999-2000 o'quv yilidan boshlab bosqichma bosqich amalga oshirildi. 2010-2012 o'quv yili davomida xalqaro va milliy tajriba asosida umumta'lim fanlari bo'yicha 16 ta standart ishlab chiqildi.

1998 yil 23 sentyabrda akademik litsey va kasb-xunar kollejlarning moddiy texnika bazasini rivojlantirish hamda mablag' bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratildi[3]. Qashqadaryo viloyat o'rta maxsus ta'lim tizimi tahlil qilinganda viloyatda 1998 yilda Yakkabog' kasb-xunar litseyi va Qarshi 2-kasb xunar litseyi rekonstruksiya qilinib kasb-xunar kollejlari aylantirildi. 1998-1999 o'quv yilida 452 nafar o'g'il-qiz qabul qilinib yangi o'quv reja va dastur asosida o'quv boshlandi.

Qarshi shahridagi 5-kasb-xunar maktabi o'quv moddiy-texnika bazasi rekonstruksiya qilinib akademik litsey tashkil qilindi. Akademik litseyda 200 nafar o'g'il-qiz qabul qilinib o'quv boshlandi. 1999 yilda 7 ta, Koson sanoat, Qarshi iqtisodiyot, madaniyat, qurilish, Qamashi pedagogika, qishloq xo'jalik, Chiroqchi qishloq xo'jalik kasb-xunar kollejlari tashkil qilindi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki viloyatda 1998-2001 yillarda jami 18493\851 o'rinli 23 ta o'quv yurti shundan 2ta 975\500 o'rinli akademik litsey va 21ta 17520\351 o'rinli kasb hunar kollejlari uchun jami 18mld 926 mln 176 so'mlik ajratilgan bo'lib shundan 16mld 288mln 555 ming 934 so'mlik qurilish montaj ishlari amalga oshirilgan.

O'rganilayotgan davrda Akademik litsey, kasb-hunar kollejlarning moddiy-texnik bazasini rivojlantirish hamda mablag' bilan ta'minlash uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan bo'lsada 5 oylik natijalar tahlil qilinganda ayrim kamchiliklar mavjud ekanligini ko'rishimiz mumkin. Masalan 5 oy ichida Qashqadaryo viloyatida 190270 ming so'mlik kapital mablag' o'zlashtirilgan. Jumladan Qamashi agrobiznes kollejda 15088 ming so'mlik yoki umumiy hajmga nisbatdan 19 foiz Chiroqchi KXXL da 25042 ming so'mlik yoki 20 foizni Qamashi KXXLda 30000 ming so'mlik yoki 13 foizni Qarshi 1-KXXLda 32545ming so'mlik yoki 29 foiz Qarshi Madaniyat kollejda 32530ming so'mlik yoki 22 foizni [4] tashkil etganligini ko'rish mumkin.

Dalilardan ko'rinib turibdiki viloyatda rekonstruksiya ishlari bor-yo'g'i 20 foizni tashkil qilgan. Natijada kasb-hunar

kollejlarning moddiy-texnika bazasini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora tadbirlar ishlab chiqish zarurati tug'ilgan.

2002 yilga kelib tashkil etilgan kasb hunar kollejlari zamonaviy texnika va o'quv laboratoriya jihozlari bilan jihozlash uchun Markaz bilan 1mld 104 mln 435 ming so'mlik shartnoma tuzilgan yil davomida 545 mln 108 ming 5888 so'mlik jixozlar shundan ximiya va fizika o'quv xonalariga har xil laboratoriya jihozlari jami 70 komplekt KEX va KEF pas kuchlanishli elektor shitlari, 6ta kasb-hunar kollejlari zamonaviy kompyuter o'quv sinfi, 2 ta kollej ustaxonasi uchun 36 komplekt durodgorlik versta, o'quv xonalari uchun 50 dana kadaskop 28 dona murili pechlar, qishloq xo'jalik texnikalaridan 4 ta pretsep 4ta traktor hamda 2ta "Otayo'1" yuk avtomashinasi va 1ta "DAMAS" rusumli engil avtomashinalar o'quv amaliyotida foydalanish uchun ajratilganligi [5] aniqlandi. Tadqiqot natijasida 2003 yilda Qashqadaryo viloyatida milliy dasturning uzliksiz bo'lagi bo'lgan kasb-hunar ta'lim muassasalarining qurilishi tahlil qilinganda shunga duch keldiki 2003 yilda viloyatda jami 10200 o'quvchi o'rniga muljallangan 20 ta kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarni foydalanishga topshirish rejalashtirilgan bo'lib, ulardan 12 ta ya'ni 8000 o'rinli kasb hunar ta'lim muassasalari tashkil etilgan [6]. Bulardan 1ta 900 o'rinli yangi qurilish hisobidan 11ta 7100 o'rinli kasb hunar kolleji rekonstruksiya hisobidandir. 2003 yil uchun tasdiqlangan davlat byudjeti parametrlariga muvofiq markazlashtirilgan mablag'lar xisobidan viloyat xokimligi o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi boshqarmasi tasarrufidagi o'quv muassasalarga etkazib beriladigan o'quv laboratoriya uskunalar, texnik vositalar va o'quv ko'rgazmali qurollar uchun ajratilgan mablag'lar tahlil qilinganda 9 oy moboynda 849,7 mln so'm mablag' moliyalashtirilgan bo'lsa, xaqiqatda 420 mln so'm ya'ni 49 foiz uskuna va jixozlar joylarga etkazib berilgan.

2005 yilga kelib viloyatdagi 59 ta kasb hunar va akademik litseydan 9 tasiga harid qilingan jihozlardan biror dona ham berilmagan, ularning evaziga ayrim ta'lim muassasalariga katta miqdordagi jihozlar ajratilgan misol uchun Qarshi shahridagi qishloq xo'jalik kollejiga 55140,6 ming so'mlik jihoz berilgan, bu esa jami harid qilingan jihozlarning 12 foizni tashkil etadi. Shungdek Qarshi tumanidagi Qovchin qishloq xo'jalik kollejiga 41259,2 ming so'mlik 9 foiz Kitob tumanidagi maishiy xizmat ko'rsatish kollejiga 33171,6 mig so'mlik 7.2 foiz va shu tumandagi qishloq xo'jalik kollejiga berilgan jihozlar xajmi viloyatning 35 foizni tashkil etilganligi ma'lum bo'ldi. Respublikada tashkil etilayotgan ta'lim muassasalarini jahon andozalari darajasida jihozlashga jiddiy e'tibor qaratilayotgan bir paytda markaz tasarrufidagi ta'lim muassasalari jihoz uchun ajratilishi rejalashtirilgan mablag'lar nazoratga olmaginligini ko'rish mumkin.

Shunday bo'lsada o'rta maxsus ta'limini moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga ham e'tibor kuchaytirildi. Ta'lim muassasalarini o'quv-laboratoriya jihozlari va texnikalari bilan ta'minlash uchun 2005 yilda mahalliy byudjetdan 16,6 mlrd. so'm, respublika byudjetidan 1,88 mlrd. so'm mablag' ajratilishi rejalashtirildi. 2005 yil 27 dekabr xolatiga akademik litsey va kasb-hunar kollejlari zamonaviy o'quv-laboratoriya jihozlari va texnikalar bilan ta'minlash uchun maxalliy byudjetdan 14,5 mlrd. so'm (87%) mablag' ajratildi. 2005 yilda mahalliy budjetdan rejalashtirilgan mablag'lar 900,0 mln. so'mga qisqartirilgan. Respublika budjetidan rejadagi 1,88 mlrd. so'm o'rniga haqiqatda 1,35 mlrd. so'm (72%) mablag' moliyalashtirildi, bu ko'rsatgich 2004 yilda rejadagi 5,2 mlrd. So'm o'rniga 4,5 mlrd. so'mni (87%) tashkil etgan. Ushbu mablag'lar hisobiga ta'lim muassasalariga 15,6 mlrd. so'mlik o'quv-laboratoriya jihozlari, asbob-uskunalar, texnikalar, ko'rgazmali qurollar va

kompyuter texnikalari etkazib berildi. 2005 yilning 25 dekabr holatiga 959 ta ta'lim muassasasi 23 mingta kompyuterlar bilan ta'minlangan. Kompyuterlar bilan ta'minlanganlik darajasi 100 o'quvchi o'rniga nisbatan akademik litseylarda 9,5 ta, kasb-hunar kollejlari 7,6 ta rejalashtirilgan.

Amalda bu ko'rsatkich mos ravishda 4,6 va 3,6 tani tashkil etadi. Ta'lim muassasalarini kompyuterlar bilan ta'minlanishi talab darajasining 46,9 foizini ko'rsatgan. 2004 yil mahalliy lashtirish dasturiga kirgan jihozlar uchun umumiy qiymati 12,1 mlrd. so'mlik shartnomalar imzolani, korxonalar 11,8 mlrd. so'mlik (97%) jihozlar sotib olingan.

2005 yilda o'quv laboratoriya asbob-anjomlari, ta'limning texnik vositalari va o'quv ko'rgazmali qo'llanmalarni ishlab chiqarishni respublika korxonalarida mahalliy lashtirish dasturiga kirgan jihozlarning (89,4%) sotib olingan hamda ta'lim muassasalariga etkazib berilgan. 2005 yil 5 dekabr holatiga Markazning ta'minotchi korxonalar bo'lgan debitorlik qarzi 409,4 mln. so'mni, jumladan mahalliy lashtirish dasturi bo'yicha 190,7 mln. so'mni, kreditorlik qarzi 1701,1 mln. so'mni tashkil etgan.

Tadqiqot natijasida shu narsaga duch keldik markazdan olingan jihozlar o'rta ta'lim muassasalar o'rtasida teng taqsimlanmagan uning natijasida kadrlar tayyorlash dasturining amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi ayrim holatlar yuzaga kelgan. Bu hol kasb hunar ta'limi bir tekisda rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Shuni ta'kidlash kerakki mustaqillikning daslabki yillarda mamlakatimizda yangi tipdagi kasb-hunar ta'lim muassasalarining ko'rilayotgani va ularning har biriga katta miqdordagi mablag'larning sarflanishi, ikkinchidan respublika hamda mahalliy byudjet mablag'lari ajratilishi bilan chegaralanib qolmay, davlat tomonidan kafolatlangan eng

nufuzli chet el grandlari yoki imtiyozli kreditlar asosida qishloq xo'jaligi, qurilish, maishiy xizmat, sanoat va axborot texnologiyalari sohasidagi ta'lim muassasalarining zamonaviy uskunalar va mini texnologik liniyalar bilan jihozlanishi tom ma'noda o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi sohasida islohotlar davom ettirildi desak bo'ladi.

Xulosa. 1.O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi tomonidan olib borilgan faoliyatning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limini davlat tomonidan takomillashtirish hamda yangi sharoitlarga moslashtirish kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarni zamonaviy talablar asosida jihozlash, dolzarb masala edi. Shu jihatdan ta'lim sohasidagi daslabki islohotlar, avvalo, qamrovni oshirish, ularning moliyaviy holatini yaxshilash, o'qituvchilarni moddiy qo'llab-quvvatlashga qaratildi.

2. O'rta maxsus ma'lumotli kadrlarni tayyorlashning manzilli mezonlarini shakllantirish, o'rta maxsus ta'lim muassasalaridagi mutaxassisliklarni hududlar, sohalar bo'yicha joriy etilayotgan dasturlarning talab va ehtiyojlarini inobatga olish lozim. Birinchisi o'rta maxsus ta'lim muassasalar ishlab chiqarish bilan hamkorligini kengaytirish uning uzviyiligini ta'minlash huquqiy asoslarini mustahkamlash bo'lsa, ikkinchisi o'quv jarayonini bozor talablariga moslashtirib va talabaning amaliyot o'tashi uchun muhit yaratishdir.

3. Kollejlarda o'quv ustaxonalarining sohaga oid eng ilg'or vositalar bilan jihozlangani natijasida bitiruvchilarda o'zi tanlagan mutaxassislik bo'yicha etarli bilim va kasbiy ko'nikmalarni o'zlashtirish imkoniyatining kengayib borgan. Ta'lim-tarbiyani jadallashtirishning huquqiy asoslari yaratilgan bo'lsa-da, ta'lim tarbiya jarayonidagi ish uslublarining ayrimlari hamon eskiligicha qolib ketmoqda edi.

ADABIYOTLAR

1. Muammolar va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish omillari Milliy dastur. 1997 yil
2. "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi" 1997 yil avgust.
3. O'zR VMning 1998 yil 23- sentyabrdagi 406- sonli «1999-2005 yillarda akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning moddiy texnika bazasini rivojlantirish hamda mablag' bilan ta'minlash dasturi to'g'risida»gi qarori.
4. Qashqadaryo viloyat hokimligi o'rta mahsus kasb hunar ta'limi boshqarmasi hayot yig'ilishining 1998 yil 23 iyul qarori.
5. Qashqadaryo viloyat hokimligi o'rta mahsus kasb- hunar ta'limi boshqarmasi hayot yig'ilishining 1999 yil 21 may 5(3sonli qarori.
6. Qashqadaryo viloyat hokimligi o'rta mahsus kasb- hunar ta'limi boshqarmasi hayot yig'ilishining 2003 yil 3 aprel 2(7 sonli qarori.
7. Qashqadaryo viloyat hokimligi o'rta mahsus kasb -hunar ta'limi boshqarmasi hayot yig'ilishining 2003 yil 3 dekabr 10(11 qarori.
8. Matqurbonov Q. Kadrlar tayyorlash milliy modeli dunyo tajribasi va milliy xususiyatlarimizni o'zida mujassam etgan o'ziga xos noyob hodisa. // «Ma'rifat» gazetasi, 2013 yil 6 fevral.



UDK: 930.1 (09)

Ziyovutdin ILHOMOV,
Nizomiy nomidagi TDPU professori, t.f.n
Rustam SHUKUROV,
Nizomiy nomidagi TDPU o‘qituvchisi

Shahrisabz DPI v/b dotsenti, tffd (PhD) A.Berdiyev taqrizi asosida

SAMARQAND TARIXIY GEOGRAFIYASI O‘RTA ASR MUALLIFLARI TAVSIFIDA

Аннотация

Mazkur maqolada Samarqand shahri va atrof hududlarining tarixiy geografiasiga oid ma'lumotlar o'rta asr mualliflarining tarix hamda geografiyaga oid asarlarida keltirilgan ma'lumotlari asosida yoritib berilmoqda. Unda Samarqand shahrining joylashuvi, hududi, tog'lari, daryolari, iqlimi tabiati hamda shaharning siyosiy jarayonlarga ta'siri masalalarida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Samarqand, asarlar, manbalar, Ko'hak, geografiya, tarixiy geografiya, iqlim, tabiat, hudud, Zarafshon.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ САМАРКАНДА В ОПИСАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ АВТОРОВ

Аннотация

В данной статье рассказывается об исторической географии города Самарканда и прилегающих территорий на основе сведений, приведенных в трудах средневековых авторов по истории и географии по Средней Азии. Также, рассказывается о расположении города, территории, горах, реках и климате Самарканда, влиянии города на политические процессы в средних веках в Средней Азии.

Ключевые слова: Самарканд, историческая география, источники, Кохак, география, историческая география, климат, природа, территория, Зарафшан.

HISTORICAL GEOGRAPHY OF SAMARKAND IN THE DESCRIPTION OF MEDIEVAL AUTHORS

Annotation

This article talks about the historical geography of the city of Samarkand and surrounding areas based on information given in the works of medieval authors on history and geography of Central Asia. It also tells about the location of the city, territory, mountains, rivers and climate of Samarkand, the influence of the city on political processes in the Middle Ages in Central Asia.

Keywords: Samarkand, historical works, sources, Kohak, geography, historical geography, climate, nature, territory, Zarafshan.

Kirish. Samarqand asrlar davomida nafaqat butun Sharqning, balki butun insoniyat taraqqiyotining asosiy madaniy, ma'naviy va ilmiy markazlaridan biri sifatida nom taratgan dunyoning eng yirik shaharlaridan biri sanalishiga hech kim shubha qilmaydi. Darhaqiqat, bugungi kungacha Samarqand shahri o'zida namoyon etib turgan qadimiy tarixi, osori atiqalari, me'moriy inshootlari va binolari, ularning mukammalligi va mahobati, tarixning turli davrlarida o'zidan taniqli olimlar va ulamolar, hukmdorlar va sarkadalar, xattotlar, shoirlar va hunarmandlarni yetkazib berganligi va ularning insoniyat taraqqiyotida o'ziga xos o'rin tutishi Samarqandning qadimiyligi, ulug'vorligi, xalqimiz tarixiy taraqqiyotining muhim poydevorlaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Samarqand shahrining bino etilishi, shaharsozligi, me'morchiligi, hunarmandchiligi, obodonchiligi, xalqining turmush tarzi, madaniy va ma'naviy hayotiga oid ma'lumotlar barcha davrlarda o'zining dolzarbligini va muhimligini saqlab kelgan va o'rta asrlarning ko'pgina mualliflari bu haqda o'z asarlarida qayd etishga harakat qilganlar.

Adabiyotlar tahlili. Ayniqsa, o'rta asr arab sayyohlari, yurtimiz tarixchilari va geograflarining asarlarida Samarqand va unga oid ma'lumotlar alohida e'tibor bilan yozilgan, tavsiflangan va o'zga xalqlar e'tiboriga ham yetkazib berilganligi ularning muhimligini yana bir karra oshiradi. O'rta Osiyo, jumladan Samarqand tarixiy geografiasiga oid ma'lumotlar keltirilgan asarlar va ularning mualliflari qatorida Hamdulloh ibn Abu Bakr Mustovfiy Qazviniy va uning "Tavorixi guzida" ("Tanlangan tarix") asari [1], Maxmud ibn Vali va uning "Bahr ul-asror fi manoqib ul-

axyor" asari ("Olijanob kishilarning jasorati haqidagi sirlar dengizi") [2], Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari [3], Sharafuddin Roqimiyning "Tarixi tomm" [4], Abu Tohirxojaning "Samariya" [5], Herman Vamberining "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" [6], Hofiz Tanish al-Buxoriyning "Abdullanoma" («Sharafnomayi shohiy») [7] va boshqa qator mualliflarni ko'rsatib o'tish mumkin-ki, ularning ayrimlarida Samarqandning tarixiy geografik joylashuvi, o'rni va iqlimi, tabiati va o'simlik hamda xayvonot dunyosi haqida to'xtalib o'tilgan bo'lsa, ayrimlarida Samarqand shahrining siyosiy jarayonlardagi o'rni va ishtiroki hamda siyosiy jarayonlarga ta'siri kabilar haqida to'xtalib o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda O'zbekiston tarixining barcha sohalarini, jumladan uning davlatchiligi tarixi, manbashunosligi, tarixiy geografiasini, toponimikasi va madaniy-ma'naviy hayotiga oid ma'lumotlarni o'rganish, tadqiq etish va ilmiy muomalaga kiritish borasida keng ko'lamda amaliy ishlar olib borilmoqda va bunda manbalarning tahlili va tarixiylik jihatlari katta e'tibor qaratilmoqda. Ko'rsatilgan mualliflarning asarlari va ularda keltirilgan ma'lumotlarning tahlili ham mazkur muammoning mazmunidan kelib chiqqan holda amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan ham "Boburnoma" asarida Samarqand va uning tarixiy geografiasiga oid ma'lumotlar garchi boshqa mualliflar kabi keng va batafsil keltirilmagan bo'lsada, biroq unda Samarqandning shu davr siyosiy jarayonlaridagi o'rni va

Samarqand hokimlarining siyosiy jarayonlarga ta'siri kabilar haqida o'z asarida ko'p marta to'xtalib o'tgan. Masalan, bu davr siyosiy jarayonlarida katta ta'sirga ega bo'lgan Toshkent va Samarqandning ta'siri, Toshkent xonlari va temuriy shaxzodalarda o'rtasidagi kurash jarayonlari, ularning yuziga kelishi va borishi kabi ma'lumotlarni ham ko'rsatib o'tadi. – “Umarshayx mirzoning og'asi Samarqand podshohi Sulton Axmad mirzo va mo'g'ul ulusining xoni Sulton Mahmudxon chun Umarshayx mirzoning badmaoshlig'idin mutazarrir edilar, bir-birlari bila ittifoq qilib, Sulton Axmad mirzo Sulton Mahmudxonni kuyov qilib, mazkur bo'lgon tarixda [8] Xo'jand suyining janub jonibidin [9] Sulton Ahmad mirzo va shimol tarafidin Sulton Mahmudxon Umarshayx mirzoning ustiga cherik torttilar” [3]. Biroq bu yurish vaqtida o'ttiz to'qqiz yoshda bo'lgan Umarshayx Mirzo Axsidagi qarorgohida tasodif tufayli fojeali halok bo'ladi [3].

Samarqand shahrining o'zi haqida yozib, Bobur uning ayrim tarixiy jihatlarini tavsiflab beradi: - “Rub'i maskunda Samarqandcha latif shahr kamroqdur. Beshinchi iqlimdindur. ... Shahri Samarkanddur, viloyatini Movarounnaxr derlar. Hech yog'iy qaxr va g'alaba bila munga dast topmagon uchun baldai mahfuza derlar. Samarqand hazrati amirul mo'minin Usmon zamonida musulmon bo'lg'ondur. Sahobadin Qusam ibn Abbos anda borgondur. Qabri Oxanin darvozasining toshidatur. Holo mazori Shohg'a mashhurdur. Samarqandni Iskandar bino qilg'ondur. Mo'g'ul va turk ulusi Semirkand derlar. Temurbek poytaxt qilib edi. Temurbekdin burun Temurbekdek ulug' podshoh Samarqandni poytaxt qilg'on emastur, Qo'rg'onini faslning ustidin buyurdumkim, qadam urdilar. O'n ming olti yuz qadam chiqti” [3].

Shuningdek, Amir Temurning bunyodkorlik ishlari hamda Samarqandning Temuriylar davlatidagi o'rnining darajasini ko'rsatib berish maqsadida esa quyidagilarni keltirib o'tadi: -“Temurbek solg'on oliy imoratlaridin biri Ko'ksaroydurkim, Samarqandning arkida voqe bo'lubtur. Ajab xosiyatli imorattur. Temurbek avlodidin har kim bosh ko'tarib taxtqa o'ltursa ham, munda o'lturur. Har kim taxt doiyasi bila bosh qo'ysa ham munda qo'yar, hattokim, kinoyati bo'lur edikim, falon podshohzodani Ko'k saroyg'a chiqordilar, ya'ni o'lturdilar [3].

Sharafuddin Roqimiy ham o'zining “Tarixi tomm” asarida Shayoniylar hokimiyatining o'rnatilishi va hukmronligining bogshlanishi jarayonlarini yoritib berish asnosida Samarqand shahrining siyosiy jarayonlardagi o'rni borasida to'xtalib o'tadi: -“Sanayi 936 hijriy (milodiy 1529) yilda ma'mura viloyat Samarqandda Alayka Ko'kaltosh masjidi jome' qurildi. Ushbu oliy masjidda Ko'chkunchixon ibn Abulxayrxon marmar toshdin bir minbar bino qildi. To yetti qavat osmonga minbar qurilgandek. Xatibi g'arqa bundayin imoratni ko'rmagan va eshitmagan” [4].

Keyingi davrlarda Movarounnahrda bo'lgan yevropalik sayohatchi Herman Vamberi ham Samarqandning nisbatan siyosiy jarayonlarga bog'liq ma'lumotlarini ko'rsatib o'tadi, xususan, -“Butun mamlakatning javohiri Samarqand bilan Kesh va Miyonkal, Ayolti bilan birlikda ushbu Mahmud Temurning saltanatiga berildi” [6.6-9], yoki arablarning O'rta Osiyodagi bosqinchilik jarayonlari haqida to'xtalib, -“Buxoro shu yo'l bilan olingach, Sa'id Sharq tarafga, So'g'diyonga ham Samarqand shaharlariga hujum qildi. Usha paytda Samarqandning podshohi yo'q edi. Uni So'g'ddan tayin etilgan turk tarxonni idora qilnb kelgan. Arablar hujum qilib, Samarqandni ham egalladilar... Sulh ahd etishiga qaramay, ahdnomaga muvofiq, bu yerda solinadigan masjidni qurishni tezlashtirish bahonasi bilan shaharga g'isht teruvchilar o'rniga 4000 qurolli arab kiritildi. Tarxon bu xiyonat uchun intiqom olishni istagach, arablar hujum qildilar. Uni butun tarafdorlari bilan birga qatl etdilar. Samarqand talandi, g'orat qilindi. Sosoniylarning eng so'nggisi Yazdigardning qizi ham asirlar

orasida edi. U xalifa Valiga yuborildi. G'animat olingan oltin butlar va ularning jihozlari 50 ming misqol og'irlikda edi” [6].

Samarqand shahri va uning atroflari, unga tutash hududlar va Samarqand bilan bog'liq savdo yo'llari kabilar haqida nisbatan batafsil ma'lumotlar XVIII asr geografi Mahmud ibn Vali tomonidan ko'rsatib o'tilgan. Mahmud ibn Vali Samarqandning o'zi haqida alohida to'xtalib, - “Samarqand - Movarounahrning to'rtinchi iqlimga mansub mashhur shaharlaridan biri, biroq ma'lumki, Samarqand ham Movarounahr kabi beshinchi iqlimdandir. ... Samarqand keng va bepoyon hududlari, yaxshi va yoqimli iqlimi va boshqa qulay va taraqqiy etgan jihatlari bilan dunyoning eng yirik shaharlaridan biri sanaladi. Mustavfiyning yozishicha, mazkur shaharning iqlimi bir oz sovuqroq, undan oqib o'tuvchi Bo'y daryosi Ko'hak nomi bilan mashhurdir. Ko'p imoratlarida marmar ishlatilgan, marmar shu viloyatning o'zida mavjud. Samarqandning eng yirik qishloqlaridan biri So'g'd hisoblanadi. So'g'd o'zining obodligi va farovonligi tufayli musulmon olimlarining fikricha, yer yuzidagi to'rtta jannatmonand joylardan biri hisoblanadi. So'g'd ham Ko'xak daryosining bo'yida joylashgan. Samarqand shahrining atrofida Konigil nomi bilan mashhur bo'lgan tekislik bor. Amir Temur ham bu joyni juda yoqtirgan va bo'sh vaqtlarini har doim shu yerda o'tkazgan. Shaharda donli ekinlar va mevalar yaxshi hosil beradi. Mevalardan uzum, gilos hamda olmaning turli navlari yetishtiriladi. Samarqand shahrining asosiy tovarlari – qog'oz, yashil marmar, yog'och, qurilish ashyolari hamda mevalardir. Avvalgi vaqtlarda Samarqandga Ho'jand, O'ratepa, Jizzax va boshqa sharqiy viloyatlar tobe bo'lgan. Hozirgi vaqtda unga tobe joylarga Oqko'tal [10] va Sho'rabozor oralig'idagi yerlar kiradi. Sog'ardj [11], Aliobod va Sheroz [12] kabi qishloqlar Samarqand atroflaridagi mashhur qishloqlardir [2], - deya ma'lumot berish bilan birga unga tutash va aloqador hududlar haqida ham bayon etadi. Jumladan, Buxoro haqida ma'lumot berib, -“Buxorodan Samarqand shahrigacha olti kunlik yo'l. Butun yo'l bo'ylab hamma joyda obod va farovon joylar, ko'plab bog'larni ko'rish mumkin. Ikki shahar oralig'idagi bu joylarni Miyonkolot [13. 2.109] deb atashadi va bu joy Samarqand bilan tutashib ketgan [2]. Zomin haqida ma'lumo berib, Zominning Samarqandga tobe viloyatlaridan biri ekanligi, uning beshinchi iqlimdan va qishloqlari va mavzolari juda ko'pligi hamda ob-havosi qulay va yoqimli ekanligi haqida to'xtalib o'tadi [2.48-49]. Kesh haqida ma'lumot bera turib, uning kengliklari va dalalari bepoyon, chegaralari Chag'oniyon [14] va Samarqand bilan tutashganligini, shuningdek, Keshdan Samarqandga birgina o'tish yo'li borligini ko'rsatib o'tadi [15].

Bu mualliflar va ularning asarlari orasida Abu Tohirhoja va uning “Samariya” asarini alohida ko'rsatib o'tish joiz. Abu Tohirhoja XIX asrda Samarqandda yashab otgan va XIX asrning 40-yillarida muftiylik lavozimida faoliyat ko'rsatgan. “Samariya” asarida ham mang'itlar hukmronligi yillarida Samarqand va uning atroflaridagi tarixiy jarayonlar, iqtisodiy va ijtimoiy hayotga ko'plab ma'lumotlar, Muhammad Rahimbey va amir Shohmurodlarning boshqaruv davridagi amalga oshirilgan ishlar, Shohmurod tomonidan barpo ettirilgan shahardagi 24 ta guzar va ular haqidagi ko'plab ma'lumotlar ko'rsatib berilgan. Samarqand Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan so'ng Abu Tohirhoja Karmanaga ko'chib ketgan va u yerda rais lavozimida faoliyat ko'rsatib, 1874 yilda vafot etgan [16].

“Samariya” asarida Abu Tohirhoja tomonidan Samarqand shahri, uning joylashuvi, tabiati, iqlimi va sug'orish tizimi, shaharning mavzolari va muqaddas qadamjolari kabi ko'plab ma'lumotlar mukammal tarzda ko'rsatib o'tilgan. Abu Tohirhoja Samarqand hududlari va uning geografik joylashuvi borasida quyidagilarni ko'rsatib

o'tadi: -“ Samarqand dalasining sharq, shimol va janub tomonlari yuksak tog'lar bilan qursholgan bo'lib, g'apb tomoni ochiq maydonadir. Zarafshonkim uni Ko'hak va Xaromkom daryosi deydilar; kunchiqar tomonidan kunbotar sari bu viloyat dalasining o'rtasidan oqib o'tadi va bu viloyat yerini ikkiga bo'ladi. Daryoning janub tomonidagi yarim bo'lak boshdan oyoq tepalik va dashtlik bo'lib, janub tog'iga borib taqaladi. Shimoldagi yarim bo'lak pastlik va suvloqdir [5]. Shaharning o'zining o'rmasgan joyi, uning daryolari va yerining holati haqida quyidagilarni ko'rsatib o'tadi: -“ Samarqand shahrining qo'rg'oni daryoning janub tomonidadir. Samarqand shaxrining tashqarisidagi yerlar o'rni e'tibori bilan ikkiga bo'linadi: kunbotar tomonidagi yarim bo'lagini Anhor tumani va kunchiqar tomonidagisini Shovdor tumani deydilar. Daryoning shimol tomonidagi yerlar ham ikki bo'lakdir: Birinchisi suvloq, ikkinchisi dashtlik. Suvloq bo'lagi boshdan oyoq Ko'hak daryosiga tutash bo'lib, u ham ikkiga bo'linadi: kunchiqardagi bo'lakini Sug'udi kalon tumani va kunbotardagi yarmisini Ofarinkent tumani deb ataydilar. Dashtlik va suvsiz bo'lagi Kobut tumani deb ataladi va bu dashtlik bo'lak boshdan oyoq shimol tog'iga yondoshdir” [5]. Shaxar va uning atrofi, tabiati va iqlimi, ob-havosiga oid ma'lumotlarni, o'rab turgan tog'lar, ulardagi o'simlik va ba'zida xayvonot dunyosi haqida ham qimmatli ma'lumotlar berilib, ayni vaqtda o'rta asr toponimikasiga oid ma'lumotlarni ham olish mumkin: -“ Janub tomonidagi tog'lar juda obod bo'lib, unda daraxtlar ko'p o'sadi. Mevalardan: olma, pista, olu, do'lana, uzum va yong'oq u tog'da ko'pdir. O'simliklardan: lola, rivoch, garafsh, yabruj (piyozi ansul/ansur), go'rdiyo va egir bu tog'da topiladi. Xayvonlardan: do'ng'uz, ayiq, bo'ri, tulki, tovushqon, jayra va shog'ol bor. Ov qushlaridan: kabki dariy (kaklik), bulduruq - qorabag'ir, (kabki hilol) ushbu tog'da ko'pdir. Bunda ma'dan va kon narsalarining borlig'i belgisi emas. Lekin ushbu tog'ning kunbotarida oltin va kumush bilan shuvaganga uxshash yarqiraydigan bir turli tosh bor. Undan xech nima ajratib olib bo'lmas. Uni chaqmoq toshning jinsidan deydilar. Bu tog'ning ajoyibidan bir buloq bordir, suvi qish vaqtida juda qaynoq bo'lib, saraton oyida boshdan oyok muzlaydi. Kunchiqar tomondagi tog' ham oboddir. Janubiy tog' bilan sharqiy tog' oralaridan Zarafshon daryosi oqib chiqadi” [5]... Zarafshon daryosining bir manba'i ushbu ko'l bo'lib, tevaragi bir toshdir [17]. ... Ko'hak tog'I [18] Samarqand shahri va Zarafshon daryosi orasida, shaharning shimoliy tomonidadir. Ushbu tog'da daraxtlar va buloqlar bor” [5].

Samarqand shahrining atrofidagi sug'orish tizimlari, shaharning suv bilan ta'minlaydigan daryolari va ariqlari haqida ham Abu Tohirhoja tomonidan qimmatli ma'lumotlar ko'rsatib o'tiladi: -“ Zarafshon daryosikim, uni Ko'hak daryosi deb yuritadilar, boshlab kunchiqar tog'laridan chiqib, unga Iskandar bulog'i - Iskandar ko'lining suvi va Maschoh tog'laridan chiqadigan buloqlar qo'shiladi. Boshqa suvlar va buloqlar bilan birikib, daryo bo'lib Buxoro va Qaroko'lgacha borib yetadi. Ko'hak daryosining [19] uzunligi 120 tosh (farsax)dir [20].

Darg'am arig'i [21] - boshi Ko'hak daryosidan ajralib, Samarqand shahrining ichi va toshi, Shavdor va Anhor tumanlarini sug'orib, ortiqchasi Ko'hak daryosiga qo'shiladi. Shahar bog'lari va bo'stonlari ushbu ariqdan yashil va tozadir.

Siyaxob (Qorasuv) arig'i — boshlab bir talay buloqlardan paydo bo'lib, Konigilgacha oqib keladi. Unda ikkiga bo'linib, birinchi bo'lagi Ko'hak daryosiga oqib ketadi va ikkinchi bo'lagi ikki shaxobchaga ajralib, birinchi butog'ikim, Obi rahmat otaladi, Samarqand shahriniig shimolidagi bog'larga: Moturiya, Bog'i baland va Bog'i maydonga sarf bo'ladi. Derlarkim, Obi rahmat arig'ini Amir Muhojir Ko'hak tog'ining janub etagida qozib oqizgandir” [5].

Keyingi davr tarixchilari tomonidan ham Samarqand shahri va uning holati, XVIII asrda shaharda yuzaga kelgan tushkunlik holati, keyinchali amir Shohmurod tomonidan shaharning qayta tiklanishi va obodonlashtirilishiga oid ham bir qator ma'lumotlar keltirib o'tilgan. -“Samarqandning hozirgi obodonchiligi, - deb yozgan edi S.Ayniy bu haqda, 1780 yil, ya'ni Shohmurodbiyning bekligidan boshlangan bo'lib, 1809 yillarda bir shahar yo'siniga kirgizildi. Bu Shohmurodbiyning aholini ko'chirib joylashtirish siyosati bilan bogliq edi. Buning natijasida O'ratepa, Xovos, Toshkent, Andijon, Kattaqo'rg'on, Termiz va boshqa yerlardan aholining Samarqandga majburiy ko'chirib keltirilishi shaharning rivojlanishiga sabab bo'ldi” [22]. Shohmurod davrida Buxoro va Samarqandda ko'lab madrasalar, masjidlar, xonaqolar va turli binolar qurilgan. Xususan, Zarafshon vodiysidagi dehqonchilikka katta e'tibor qaratilib, Zarafshon daryosidan turli ariqlar - Qozonariq, Toyman arig'i, To'g'uzariq, Oqdaryo va Qoradaryodan yangi ariqlar chiqarilgan hamda boshqa sug'orish inshootlari qurilgan. Shohmurodning o'zi Samarqandni qayta qurish tarkini chizgan. Shohmurod shaharda 24 ta mavze qurib, mamlakatning sharqiy viloyatlaridan bu yerga aholini ko'chirib keltirgan. G'uzorda madrasa va masjid qurdirgan. Shuningdek, Shohmurod hukmronligi yillarida Doniyolbiy davrida boshlangan Xalifa Xudoydod majmuasi qurilishi davom ettirilgan [23].

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida aytish kerakki, nafaqat O'rta Osiyoning o'rta asr tarixchilari, geografllari, balki sharqning ko'pgina tarixchilari, sayohatchilari va geografllari, shuningdek Yevropaning bir qator sayohatchilari tomonidan O'rta Osiyoning barcha shaharlari, xususan, Samarqand shahri, uning tarixi va tarixiy geografiyasi, siyosiy jarayonlardagi o'rni va ta'siri, shaharsozligi, me'moriy obidalari va ma'naviy hayotiga oida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan-ki, ular bugungi kunda shahar tarixi va uning insoniyat madaniy taraqqiyotining rivojiga qo'shgan hissasini o'rganishda muhim manbalar bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir. Ayni vaqtda alohida ta'kidlash kerakki, bu kabi ma'lumotlar asosida darsliklarning xrestomatiyalari ham yaratilsa, ta'lim oluvchilarning tarix fanlari bo'yicha bilimlari va tasavvurlarining yanada boy va keng hamda mukammal bo'lishiga xizmat qilardi.

ADABIYOTLAR

1. Ilhomov Z.A. O'rta Osiyo xonliklari tarixiy geografiyasi. Toshkent. «Bookmany print» nashriyoti 2024.
2. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география). Ташкент, «Фан». 1977.
3. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: Юлдузча. 1989.
4. Шарафуддин Роқимий. Тарихи Томм. Тошкент. «Маънавият». 1998.
5. Абу Тохирхожа. «Самария». (Қайта ишланган ва тўлдирилган нашрига масъул Ш.Воҳидов, Б.Аминов). Тошкент: «Янги аср авлоди». 2009.
6. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Тошкент Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990
7. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома («Шарафномаи шохий»). Биринчи китоб; Форс тилидан С.Мирзаев тарж.; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б. Ахмедов. —Т.: «Шарк», 1999. 416 б.
8. 1494 yil nazarda tutilmoqda.

9. Xo'jand suyining janub jonibidin - Sirdaryo nazarda tutilmoqda, ya'ni Sulton Ahmad mirzo hozirgi Ho'jand atroflaridan, Sulton Mahmudxon esa taxminan hozirgi bekobod atroflaridan yurishi qilganligi ko'rsatilmoqda.
10. Oqko'tal – Boysun atroflarida joylashgan mavzeldardan.
11. Sog'ardj - Sogardj - bu Samarqand yaqinida joylashgan mavze. Sog'ardjda islom olamida mashhur bo'lgan Shayx Burxoniddin Sog'ardjiy yashagan, uning maqbarasi ham shu erda. XIV asrning 70-yillarida Amir Temur saltanatining markazi hisoblangan Samarqand shahar Arki tomonidan jangdagi Toshqo'rg'on - chaqar orasini bog'lovchi mashhur Shohruhshoh ko'chani ochish vaqtida yuzaga chiqqan Sog'ardjiy qabriga bog'lab, mahobatli baland maqbara tiklangan. Amir Temur tomonidan uning maqbarasi ta'minoti atrofidagi bog'lar vaqf qilib berilgan. Hozirgi kunda bu joy Ruhobod deb ataladi.
12. Sheroz qishlog'i – Temuriylar davriga oid bo'lgan qishloqlardan biri bo'lib, hozirgi Bulung'ur tumanining Bolg'ali qishlog'i yaqinidagi qadimgi qal'a.
13. Miyonkolot – asarda Miyonkolotga Zarafshon daryosining o'rta oqimida joylashgan, Oqdaryo va Qoradaryo daryolari oralig'ida shakllangan, uzunligi 100 km ga teng keladigan orol deb ta'rif berilgan.
14. Chag'oniyon - (arab. Sag'oniyon) - Surxondaryo (Chag'onrud)ning o'rta va yuqori oqimi bo'ylarida joylashgan tarixiy-madaniy viloyat. 630 yilga oid qayd etilgan Syuan Szan tegishli hudjatlarda ilk marta tilga olingan. I-III asrlarda Chag'oniyon Kushon podsholigi tarkibiga kirgan. Chag'oniyonning iqtisodi va madaniyati bu davrda ravnaq topgan, ko'plab shahar va qishloklar vujudga kelgan, tovar-pul munosabatlari, sug'orma dehqonchilik, turli kasb-hunarlar, tasviriy va amaliy rivojlangan. V asr ikkinchi yarmi – VI asrda Chag'oniyon Eftaliylar davlati, keyinchalik Sosoniylar davlati tarkibiga kirgan. VI asr ikkinchi yarmi – VIII asr ikkinchi yarmida Chag'oniyon mahalliy sulola tomnoidan boshqarilib, raman Toxaristonning oliy hukmdorlari - turkiy yabg'ularga bo'ysungan. Chag'oniyon hukmdorlari xidevlar yoki chag'onxudotlar deb yuritilgan. X asrda Somoniylar davlati, XI asr birinchi yarmida Qoraxoniylar, XI asr ikkinchi yarmi - XII asr birinchi yarmida Saljuqiylar, XIII asr boshlarigacha qoraxoniylar, qarluqlar, g'uriylar, xorazmshoxlar tarkibida bo'lgan. XIII ikkinchi choragidan boshlab Chig'atoyxonning nabirasi Yesun Tuvaning, so'ngra uning o'g'li Barokning merosiy mulkiga aylangan. Bu davrda Yangi shahar ilgarigi rabod o'rnida vujudga kelib XVI asr boshlarigacha mavjud bo'lgan, shu davrda Shayboniyxon tomonidan egallangan.
15. Taxti qoracha dovoni haqida aytilayotgan bo'lishi mumkin.
16. Илхомов З.А. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, “Наврўз”, 2021 йил; Ilhomov Z.A. O'zbekiston tarixi (XVI-XX asr boshlari). Тошкент, “Innovatsiya-Ziyo”, 2022 йил
17. Aylanas 1 toshga teng demoqchi, 1 tosh - 6-8 chaqirimga teng, taxminan 8 km ga yaqin masofaga teng keladi.
18. Ko'hak tog'i (fors. - kichik tog') – Zarafshon tizmasidagi kichik tog', tepalik. Samarqand shahri yaqinidagi Cho'ponota tepaligining qadimiy nomi. Arab geograflari Yoqut Hamaviy, Istaxriy, Ibn Xavqal asarlarida Jabali Ko'hak (“Ko'hak tog'i”) nomi bilan qayd etilgan.
19. Ko'hak etagidan oqib o'tgan Zarafshon daryosi o'rta asrlarda shu tepalik nomi bilan Ko'hak daryosi (obi Ko'hak, Ko'hak suyi) deb atalgan. Yunon tarixchisi va geografi Kvint Kursiy Ruf Ko'hak, ya'ni Zarafshon daryosini “Politimet”, fors tilidagi manbalarda Rudi Mosaf, Rudi Sharg' deyilgan, arabcha manbalarda esa Haramkom - "Muqaddas daryo", Vodi us-Sug'd, Nahr ul-Buxoro kabi nomlari qayd etilgan, tarixchi olim Narshaxiy Zarafshonni Rudizar, gohida Haromkom deb atagan va Boykandga oqib borishini ta'kidlagan. Boykand esa to'qay va kattako'lga tutashadi. Bu ko'lni Bargin, Farix, Qorako'l deb atalishini ko'rsatib o'tgan. Jayxoniy (X asr) esa bu ko'lni Somchan deb ataydi. Buxoro suvining ortiqchasi o'sha joyga yig'ilishini ko'rsatadi, tarixchi olim Hofizu Obro' esa Ko'hak suvi ko'p bo'lgan yillarda Amudaryogacha yetib borganligini ta'kidlaydi. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining "Boburnoma" asarida daryoni Obi Ko'hak deb ko'rsatib o'tgan bo'lsa, keyinroq Daryoyi Ko'hak, XVIII asr manbalarida esa Zarafshon daryosi sifatida tilga olinadi.
20. 120 tosh – Abu Toxirxojaning ko'rsatishicha daryoning uzunligi 907 km ga teng bo'ladi, biroq zamonaviy manbalarda Zarafshon darayosining uzunligi 877 km etib ko'rsatilgan.
21. Darg'om kanali – Zarafshon daryosidan boshlanadi, Ravotxo'ja qishlog'i yaqinidagi to'g'ondan boshlanib, Ulus cho'ligacha davom etadi. Tarixiy manbalarda kanalning miloddan avvalgi V-IV asrlarda, Toshkent atroflaridagi Bo'zsuv va Zax ariqlari bilan bir vaqtda qazilganligi qayd qilingan. Klavdiy Ptolomey tomonidan II asrda tuzilgan xaritada Darg'om arig'i «Dargomaniy» tarzida ko'rsatiladi. Darg'om kanali Yangi Darg'om, Eski Darg'om va Aylanma Darg'om kanallarini o'z ichiga oladi. Darg'om kanalining uzunligi 100 km ga teng.
22. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: -Адолат, 2003.
23. Ilhomov Z.A. O'zbekiston tarixi (XVI-XX asr boshlari). Тошкент, “Innovatsiya-Ziyo”, 2022 йил.



UDK: 9.575.1

Shoira INDIAMINOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti
E-mail:shoiraindiaminova1986@gmail.com

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Yaxshilikov taqrizi asosida

SAMARQAND SUG'DI SHAHARSOZLIK VA ARXETIKTURA RIVOJINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada arxeologik va tarixiy tadqiqotlarga asoslangan holda Samarqand So'g'dining ilk o'rta asrlardagi hayoti va rivojlanishiga o'ziga xos nuqtai nazar berilgan, uning madaniy, iqtisodiy va intellektual taraqqiyot markazi sifatidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Samarqand So'g'di, ilk o'rta asrlar, shahar rejalashtirish, arxitektura, madaniy xilma-xillik, savdo, ta'lim, hunarmandchilik ishlab chiqarish, intellektual almashinuv, iqtisodiy o'sish.

ОСОБЕННОСТИ ГОРОДСКОГО И АРХИТЕКТУРНОГО РАЗВИТИЯ САМАРКАНДСКОГО СОГДИ

Аннотация

В статье представлен уникальный взгляд на жизнь и развитие Самаркандского Согда в эпоху раннего средневековья, основанный на археологических и исторических исследованиях, и подчеркнута его значимость как центра культурного, экономического и интеллектуального развития.

Ключевые слова: Самаркандский Согд, раннее средневековье, градостроительство, архитектура, культурное многообразие, торговля, образование, ремесленное производство, интеллектуальный обмен, экономический рост.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF URBAN AND ARCHITECTURAL DEVELOPMENT OF SAMARKAND SUGDI

Annotation

The article presents a unique look at the life and development of Samarkand Sogd in the early Middle Ages, based on archaeological and historical research, and emphasizes its significance as a center of cultural, economic and intellectual development.

Key words: Samarkand Sogd, early Middle Ages, urban planning, architecture, cultural diversity, trade, education, craft production, intellectual exchange, economic growth.

Kirish. Samarqand dunyodagi eng qadimiy shaharlardan biri bo'lib, uning tarixi va me'morchiligi ming yillarga borib taqaladi. Samarqand shaharsozlik va arxitekturasining o'ziga xos xususiyatlari ko'p jihatdan uning boy tarixi, madaniy merosi va geografik joylashuvi bilan belgilanadi. Samarqand shaharsozlikning o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning tarixiy markazi bo'lib, bu yerda qadim zamonlardan to hozirgi kungacha ko'plab me'moriy yodgorliklar saqlanib qolgan. Ushbu markaz YUNESKONing Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan va turli uslublar va davrlarning o'ziga xos kombinatsiyasini ifodalaydi.

Samarqand me'morchiligi o'z tarixi davomida duch kelgan turli madaniyat va davrlarning ta'sirini aks ettiradi. Bu yerda qadimiy fors, yunon, rim, arab va turkiy halqlar me'morchilik elementlarini, shuningdek, mahalliy sharoit va madaniy an'analar ta'sirida rivojlangan o'ziga xos mahalliy uslublarni uchratish mumkin.

Samarqand arxitekturasi va shaharsozlikning muhim jihati uning tabiiy muhit bilan integratsiyalashuvidir. Shahar Zarafshon daryosi vodiysidagi unumdor vodiya joylashgan bo'lib, u suv resurslaridan foydalanish va dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratadi. Atrofdagi landshaft, jumladan, tog'lar va unumdor vodiylar ham shaharning me'moriy ko'rinishiga va uning tashkil etilishiga ta'sir qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Sug'd tarixini o'rganishda asosiy manbalaridan biri arxeologik materiallardir. Samarqand Sug'dida asosiy arxeologik tadqiqot ishlari uning poytaxti Afrosiyob shaharida olib boriladi. Afrosiyob va boshqa bir qancha arxeologik yodgorliklar: V.L. Vyatkin, A.Yu. Yakubovskiy, G.V. Grigorev, A.I. Terenojkin, Ya. G'ulomov,

B.Ya. Staviskiy, M.X. Urmanova, V.A. Shishkin, Yu.F. Buryakov, O.M. Rostovseva Sh.S. Toshxodjayevlar tomonidan tadqiq qilingan. O'zbekiston arxeologiyasida marosim inshootlari – ibodatxonalar, nauslar va muqaddas joylarni qazishishlari izchillik bilan olib borildi. Bunday majmualar XX asrning 40 - 50 yillarida Xorazmda S.P. Tolstov, Buxorodagi buxor xudotlar saroyi – Varaxshada V.A. Shishkinva Markaziy Sug'd-Panjikentda A.Yu. Yakubovskiy tomonidan o'rganilgan. XX asrning 50 – yillarida Panjikentda shahar ibodatxonasi ochildi va undan topilgan arxeologik materiallar asosida Markaziy Osiyoning musulmonlikka bo'lgan mafkurasini yoritishda keng foydalanildi. 1947-1953 yillarda Panjikentda A.M. Beleniskiy va A.I. Terenojkinlar tomonidan saroy ichkarisidagi ikkita monumental ibodatxona ochildi. A.Yu. Yakubovskiy qazishmalarning dastlabki natijalarini tahlil qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Milodiy I ming yillikning birinchi yarmida Samarqandda siyosiy va iqtisodiy omillarga qarab o'zgarishlarga uchragan tuzilma shakllandi.

Milodiy III - IV asrlarda Samarqandda, Afrasiyob shahristoni hududida, shaharning janubi-g'arbiy qismidagi sobiq aholi manzilgohlari o'rnida katta nekropol tashkil etilgan va shundan so'ng ikki qator qal'a devorlaridan iborat kuchli shahar istehkomlari qurilgan va atrofi ikki halqa ariqlar bilan o'ralgan. Yangi mudofaa chizig'i sobiq shahar hududining faqat uchdan bir qismini o'z ichiga oldi. Shahar hajmining qisqarishi fuqarolarning chiqib ketishi bilan bog'liq bo'lgan. Olimlarning fikricha, milodiy IV-V asrlardan boshlab cho'l mintaqalaridan aholi shaharga kirib kelishi natijasida shahar madaniyati rivojlanishida sezilarli o'zgarishlar

kuzatiladi. Kidariylar davrida Samarqandda yangi istehkom qurish ishlari olib boriladi. Shahar qal'asi sezilarli darajada rekonstruksiya qilinadi va mustahkamlanadi [1].

Aynan shu davrda Qovunchi va Jetisar madaniyatiga mansub kishilarning salmoqli guruhlari Sirdaryoning o'ng qirg'og'idan janubga, jumladan, So'g'dga ko'chib kela boshlagan. R.Sulaymonovning fikricha, bu jarayonda kattakichik qasr va mulklar vujudga kelgan. Ehtimol, milodiy IV asrning ikkinchi yarmida, Afrasiyobdan taxminan 6-8 km masofada bir nechta qishloq aholi manzillari paydo bo'la boshladi: Qizlartepa, Erontepa, Tali Barzu va boshqalar. V asrning birinchi yarmidan bu yerda aholi yashash manzillari kengayib borgan. Ulardan eng kattasi Afrasiyobning shimoli - sharqida, Cho'ponota etagida joylashgan Qizlartepa edi [3]. Qal'a IV-VIII asrlarda mudofaa devori bilan o'ralgan bo'lib, shahar talablari bo'yicha qurilgan edi. Qizlartepa Samarqand hukmdorining qarorgohi bo'lgan, deb hisoblanadi.

Ilk o'rta asrlarda Samarqand So'g'di O'rta Osiyoning muhim madaniy va savdo markazi sifatida gullab-yashnagan. U Ipak yo'lining sharq va g'arbni bog'lovchi savdo yo'llarida asosiy o'rin tutgan, turli madaniyat va sivilizatsiyalarning integratsiyalashgan markazi bo'lgan.

Ilk o'rta asrlarda shaharsozlikning asosiy elementi markaziy shahar hududi bo'lib, uning atrofida ma'muriy va savdo binolari, masjidlar, hammom va bozorlar joylashgan. V-VI asrlarda Afrasiyobning markaziy qismida qasr qurilgan bo'lib uning o'rnida esa VII - asrga kelib saroy binosi qurilgan. U 16 ta katta zal va 4 ta kichik xonadan iborat bo'lgan. Xom g'isht va paxsadan qurilgan binolarning o'lchamlari 3x4 dan 10x8 m gacha bo'lgan [2].

Ilk o'rta asrlarda Samarqand So'g'd me'morchiligining o'ziga xos xususiyati mahalliy materiallar va qurilish texnologiyalaridan foydalanish, shuningdek, turli uslub va an'analarning uyg'unligi edi. Binolar loy, tosh va yog'ochdan qurilgan bo'lib, fasad va interyerni bezash uchun g'isht va dekorativ keramikadan foydalangan. Ularning aksariyatida gumbazlar, arklar va mineralar kabi Markaziy Osiyoga xos me'moriy elementlar mavjud bo'lib, bu binolarga o'ziga xos sharqona ko'rinish bergan.

VII - VIII asrlarda arablarning yurishlari avj olganligi sababli Samarqand shahar atrofining janubi-g'arbiy va g'arbiy qismlari muhim strategik ob'yektlar hisoblangan. Shuning uchun bu erda bir nechta qal'alar qurilgan. Arxeologlar ikkita qasr: Zargartepa va Sara-tepani (hozirgi Sara-tepa hududida, Samarqandning janubi-g'arbida) o'rgandilar. Zargartepa to'rt burchakli minorali ikki qavatli kvadrat qasr bo'lgan. Qal'ada ibodatxona bo'lib, uning devorlari anor daraxti va uning mevalari tasvirlangan rasmlar bilan bezatilgan. Qal'a arablar bosqini bilan bog'liq voqealarni boshidan kechirgan, ammo oxir-oqibat X asrning o'rtalarida tashlab ketilgan. Saratepa ikki qavatli kvadrat qal'a bo'lib, VIII-XII asrlarda mavjud bo'lgan [4].

Samarqand So'g'dida ilk o'rta asrlarning eng mashhur me'moriy yodgorliklari orasida ta'lim, diniy ibodat va madaniy almashinuv markazlari bo'lib xizmat qilgan masjidlar, maqbaralar va madrasalar bor edi. Bu davrning eng mashhur yodgorliklaridan biri XI - XV asrlarda qurilgan ko'plab maqbara va masjidlardan iborat Shohi -Zinda majmuasidir.

VII asrda Samarqandning iqtisodiy va madaniy rivojlanishi shaharlar va janubiy hududlarning rivojlanishida aks etgan. Shahar hayotining yuksalishi va shu bilan bog'liq holda, shahar yaqinidagi hududning (to'rtinchi qal'a devori ichida) jadal rivojlanishi arxeologik materiallarda o'z aksini topgan. VII asrning o'rtalariga kelib, Samarqand allaqachon qadimiy shahar darajasiga yetib borgandi [5]. U So'g'd va Movarounnaxrning eng yirik shahriga aylandi. Qal'aning xarobalari ustida, shaharning markaziy qismida saroy majmuasi qurilgan. Shu bilan birga, shahar eski (ikkinchi

qal'a devori ichida) va yangi (ilgari shahar) qismlarga yoki ichki va tashqi qismga bo'lingan. So'g'd tilida shahar va qishloqni belgilash uchun ikkita atama ishlatilgan: "kent" va "qand" [6].

VIII-IX asrlarda, boshqa islom mamlakatlari singari, bu davrda maydon - shahar maydoni, ehtimol qal'a oldida joylashgan. Ilk o'rta asrlarda Samarqandda keng mudofaa devori bilan himoyalangan shahar atrofida - rabodlar bo'lgan.

Taxminlarga ko'ra, shahar uchta ochiq kanal: markaziy, g'arbiy va sharqiy kanallar orqali suv bilan ta'minlangan, ulardan bir nechta kichik sug'orish tarmoqlari chiqib ketgan. Shaharda arablarga bo'lgan davrda ko'p katta sardobalar bo'lgan, markaziy kanalning kengligi 6 metr, chuqurligi 70-80 sm bo'lgan. VII-VIII asrlarda suv quvurlari vazifasini o'taydigan quvur liniyalari qurilgan. Quvurlar uzunligi 40-60 sm, kirish diametri 18-21 sm va chiqish diametri 11-16 sm bo'lgan pishirilgan loydan yasalgan quvurlar qadimgi davrda qurilgan [7].

Ko'rinib turibdiki, Samarqandning o'rta asr ko'chalari asosan qadimiy ko'chalar bo'ylab yotqizilgan. Ko'chalar xuddi ariqlar singari janubdan shimolga qarab magistral kanallar bo'ylab cho'zilgan. Bundan tashqari, shaharning asosiy darvozalari ham yo'llar bilan bog'langan.

Umuman olganda, Samarqand So'g'dining ilk o'rta asrlardagi shaharsozlik va me'morchiligi uning mintaqadagi madaniyat va savdo markazi sifatidagi ahamiyatini aks ettirgan. Ular turli madaniyat va sivilizatsiya elementlarini birlashtirib, ushbu qadimiy shaharning o'ziga xos qiyofasini yaratdi.

Ilk Samarqand So'g'd me'morchiligining yana bir muhim xususiyati innovatsion muhandislik yechimlari va qurilish texnologiyalaridan foydalanish edi. Ko'pgina binolar zilzilalar va boshqa tabiiy ofatlarga chidamli bo'lishga imkon beruvchi ark va gumbazli inshootlardan foydalangan holda qurilgan.

Madaniy almashuv va boshqa sivilizatsiyalar bilan o'zaro aloqalar ilk o'rta asrlarda Samarqand So'g'dining me'morchiligi va shaharsozlik ishlariga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Fors, Hindiston, Xitoy va Markaziy Osiyoning boshqa mintaqalari bilan aloqalar turli me'morchilik uslublari va texnologiyalarining o'tkazilishi va moslashuviga yordam berdi, bu esa shaharning o'ziga xos me'moriy qiyofasini shakllanishiga olib keldi.

Shahar O'rta Osiyo iqtisodiyoti va madaniyatining eng muhim markaziga aylandi. Afrasiyob hududida arxeologlar VII-VIII asrlarga oid monumental binolar qoldiqlarini aniqlab, o'rganishgan (Ixshidlar, Nasr ibn Sayyor, Abu Muslim saroylari) [8].

712 yili Qutayba ibn Muslim Samarqandni bosib olgandan keyin masjidlarining faol qurilishi va islom dinining keng yoyilishi boshlandi. Rivoyatlarga ko'ra, shahardagi birinchi masjid Kesh darvozasidagi zamonaviy Xazrat-Xizr masjidi o'rnida qurilgan. U Muhammad ibn Vosiy deb atalgan. Yaqin atrofida Banu Nahiya shahrining birinchi musulmon qabristoniga asos solingan. Rivoyatlarga ko'ra, Samarqandning birinchi masjidida Qutayba ibn Muslim bilan Samarqandga yurishida birga bo'lgan faqih shoir, muhaddis Abu Amr Omir ibn Sharoxil ash-Sha'biy kufiy (640/651 - 722/727) namoz o'qiydi [9].

740 yilda qal'aning g'arbida Xurosondagi Ummaviylar sulolasining so'nggi hokimi Nasr ibn Sayyorning (738-748) uzunligi 115 metr, eni 84 metr bo'lgan 50x45 metrli ochiq hovli perimetri bo'ylab qurilgan saroyi bo'lgan. Ikki qavatli binoning tashqi devorlari qalinligi 4,2 metr bo'lib, burchaklarida dumaloq minoralar joylashgan. Xonalarning pollari pishiq g'isht bilan qoplangan. Saroyning o'zi katta ehtimol bilan so'g'dlik me'morlar tomonidan qurilgan. 760 yillarning oxirida Nasr ibn Sayyor saroyi o'rnida masjid

qurilib, keyinchalik Samarqandning asosiy juma masjidiga aylandi. Masjid yonida ilk abbosiylar davriga oid maqbara qurilgan bo'lib, u avliyolar uchun mo'ljallangan.

751-752 yillarda Abu Muslimning tashabbusi bilan qal'aning quyi qismidagi eski so'g'd binolari vayron qilingan va o'lchami 75x65 m bo'lgan ma'muriy saroy qurilgan bo'lib, me'mor Xurosondan yoki xalifalik hududlari markazidan taklif qilingan va qurilish uslubi sosoniy an'alariga o'xshash bo'lgan. Samarqanddagi hokim saroyi musulmon arxitekturasi yangi turini ifodalagan va mintaqadagi eng qadimgi musulmon jamoat binosi edi. Bu Samarqandning yangi tipdagi madaniyat va boshqaruv tizimiga moslashganiga misoldir. Ko'rinib turibdiki, Abu Muslim Samarqandda yirik qurilish loyihasini rejalashtirgan bo'lsa kerak, bu shaharni xalifalik davlat tizimiga integratsiyalashgan Sharqdagi qo'rg'onga aylantirish bo'yicha uning umumiy dasturining bir qismi bo'lsa kerak. Shubhasiz, shahar mintaqaning ma'muriy nazorati markaziga aylanishi kerak edi. Samarqand darvozalaridan birining nomi ma'lum - Qo'shmayxon Abu Muslim davriga oid. Abu Muslim amri bilan Marv va Nishopurda ham binolar qurilgan [10].

Ilk Samarqand So'g'd me'morchiligining asosiy xususiyatlaridan biri nafaqat funksional, balki estetik maqsadlarga ham xizmat qiladigan go'zal va nafosatli binolar yaratish istagi edi. Binolar yog'och, tosh va g'isht o'yimkorligi, shuningdek, mozaika va freskalar bilan ko'p bezatilgan bo'lib, quruvchilar va rassomlarning yuksak mahorati va ijodini aks ettirgan.

Xalqaro madaniy va diniy an'analarning ta'siriga qaramay, ilk o'rta asrlar Samarqand So'g'di me'morchiligi mahalliy an'alar va madaniy xususiyatlarni aks ettiruvchi o'ziga xosligini saqlab qolgan. Bu shaharning o'ziga xos qiyofasini yaratdi, u hozirgi kungacha tadqiqotchilar va sayohatchilarning e'tiborini jalb qilishda davom etmoqda. Umuman olganda, Samarqand So'g'dida ilk o'rta asrlar muhim madaniy-ma'rifiy taraqqiyot davri bo'lib, uning me'morchiligi va shahar qiyofasida namoyon bo'ldi. Bu davr butun dunyo bo'ylab odamlarni ilhomlantirish va xursand qilishda davom etadigan boy meros qoldirdi.

Shahar suv ta'minoti tizimi bilan bir qatorda kanalizatsiya bilan jihozlangan bo'lib, bu o'sha davr texnik taraqqiyotining muhim yutug'i edi. Ushbu muhandislik yechimlari shahar aholisini toza suv va kanalizatsiya bilan ta'minlash imkonini berdi, bu esa aholining hayot sifatini yaxshilashga xizmat qildi. Samarqand So'g'dida shaharsozlikning yana bir muhim xususiyati tabiiy muhitni asrab-avaylash, dam olish va dam olish uchun yashil hududlar va bog'lar barpo etish haqida g'amxo'rlik qilish edi. Ijtimoiy adolat tamoyillariga amal qilish, aholining barcha qatlamlarining turar joy, ta'lim va shaharning madaniy

boyliklaridan teng foydalanishini ta'minlash ham ilk Samarqand So'g'dida arxitektura va shaharsozlikning muhim elementi bo'lgan.

Demak, Samarqand So'g'dida ilk o'rta asrlar muhim madaniy-texnik va ijtimoiy taraqqiyot davri bo'lib, uning me'morchiligi va shaharsozlikda o'z ifodasini topdi. Bu davr shahar hayoti va ko'rinishiga bugungi kungacha ta'sir ko'rsatuvchi muhim meros qoldirdi.

Xulosa. Ilk o'rta asrlar Samarqand So'g'dida ham hunarmandchilik va sanoat ishlab chiqarishining sezilarli rivojlangan davri bo'lgan. Hunarmandlar kulolchilik, to'qimachilik, metall va zargarlik buyumlari kabi turli materiallardan noyob mahsulotlar yaratdilar. Bu mahsulotlar nafaqat shahar va uning arxitekturasi bezatibgina qolmay, balki boshqa sivilizatsiyalar bilan savdo va ayirboshlash ob'ekti sifatida ham xizmat qilgan. Madaniy almashinuv va boshqa mintaqalar va sivilizatsiyalar bilan o'zaro aloqalar ham ilk Samarqand So'g'dida ilmiy va intellektual an'analarning rivojlanishiga xizmat qilgan. Shaharga dunyoning turli burchaklaridan olimlar, faylasuflar va rassomlar bilim almashish, yangi g'oyalarni o'rganish, boshqa xalqlar madaniyati va san'atidan ilhom olish uchun kelgan. Biroq ilk o'rta asrlar Samarqand So'g'dida ham siyosiy va harbiy to'loqlar davri bo'lgan. Shahar turli harbiy kuchlar tomonidan bosib olingan va natijada madaniy meros vayron qilingan va yo'qolgan. Biroq, Samarqand So'g'di o'zining madaniy va savdo markazi sifatidagi o'ziga xos mavqei va ahamiyati tufayli har bir inqirozdan qutulib, o'z davrining eng yirik shaharlaridan biri bo'lib qolaverdi. Umuman olganda, Samarqand So'g'dida ilk o'rta asrlar muhim madaniy, ilmiy va iqtisodiy taraqqiyot davri bo'lib, uning me'morchiligi, shaharsozlik va ijtimoiy hayotida o'z ifodasini topdi. Bu davr butun dunyo ahlini hanuzgacha maftun etuvchi va ilhomlantirgan meros qoldirdi va Samarqand Markaziy Osiyodagi eng go'zal va tarixiy ahamiyatga ega shaharlardan biri bo'lib qolmoqda. Bu davr o'rta asrlar Samarqandning oltin asri hisoblanib, shahar madaniy, iqtisodiy va ilmiy markaz sifatida gullab-yashnagan. Biroq, boshqa ko'plab sivilizatsiyalarda bo'lgani kabi, Samarqand So'g'dida ham ilk o'rta asrlar siyosiy va ijtimoiy beqarorlik davri bo'lgan. Ichki qarama-qarshiliklar va qo'shni kuchlarning bosqinchiliklari shahar hayotida vaqtinchalik qo'zg'olon va o'zgarishlarga olib keldi. Biroq Samarqand hamisha qayta tiklangan va mintaqaning madaniy va savdo markazi sifatidagi ahamiyatini saqlab qolgan. Natijada Samarqand So'g'di ilk o'rta asrlar shahar hayoti va madaniyatiga hanuzgacha ta'sir ko'rsatuvchi boy meros qoldirdi. Bu davr farovonlik va taraqqiyot davri ramzi bo'lib, Samarqand Sharqning chinakam madaniy va intellektual markazi bo'lib, butun dunyodan olimlar, san'atkorlar va savdogarlarni o'ziga jalb etgan.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov A. Ilk Samarqand So'g'dining madaniy an'analari va san'ati. Sharq san'ati va arxitekturasi jurnali, 25(3), 2009. 78-91.
2. Aliyev Sh. Ilk Samarqand So'g'd me'morchiligi va madaniyatiga siyosiy voqealarning ta'siri. "Markaziy Osiyoning madaniy merosi va tarixi" xalqaro konferensiyasi, Buxoro, O'zbekiston. 2016
3. Ibragimov R. Samarqand me'moriy merosi: tarix va zamonaviylik. "O'zbekiston" nashriyoti. 2010.
4. Ismoilov K. Ilk Samarqand So'g'dining qo'shni viloyatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalari. "O'rta Osiyo tarixi va madaniyati" to'plami, 2012. 15, 102-115.
5. Karimov U. Ilk o'rta asrlarda Samarqand shahar makonining rivojlanishi. 2005. "Science" nashriyoti.
6. Muhammadiy, F. Ilk Samarqand So'g'd intellectual merosi: fan va ta'lim yutuqlari. 2011. "Fan va madaniyat" nashriyoti.
7. Raxmanova D. Ilk Samarqand So'g'dida madaniy xilma-xillik va intellectual almashinuv. "Markaziy Osiyo tarixi va madaniyati" jurnali, 2018. 10(2), 45-62.
8. Saidov A. Ilk Samarqand So'g'dida iqtisodiy taraqqiyot va savdo. 2013. "Samarqand universiteti" nashriyoti.
9. To'laganov, B. Ilk o'rta asrlarda Samarqand So'g'dda ta'lim va fan. "Fan va ta'lim" nashriyoti. 2008.
10. Usmonova G. Samarqand So'g'd maqbaralarining diniy udumlari va me'moriy xususiyatlari. Markaziy Osiyo tarixi va madaniyati bo'yicha xalqaro konferensiya, Toshkent, O'zbekiston. 2015.



Matluba RASULOVA,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: m_rasulova@gmail.com

NamMQI dotsenti N.Shaydullayev taqrizi asosida

TURIZM SOHASIDA MALAKALI KADRLARNI TAYYORLASHDA SHAHRISABZ TURIZM VA MADANIY MEROS TEXNIKUMINING TUTGAN O'RNI

Annotatsiya

Turizm sohasi qadimgi davrlardan mamlakat taraqqiyotining muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatida turizm sohasining rivojlanish jarayonlari, sohani yuksaltirishda malakali kadrlarning o'rni, Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi tarixi, texnikum faoliyatidagi yutuqlar hamda turizm industriyasi uchun kadrlar tayyorlash jarayonida texnikumning ahamiyati haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Shahrisabz, Shahrisabz turizm va maishiy xizmat ko'rsatish kasb-hunar kolleji, Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi, Mehmonxona xo'jaligini tashkil qilish va boshqarish, Umumiy ovqatlanish korxonalari mutaxassisi, Madaniy meros obyektlarini asrash va ta'mirlash ustasi.

THE ROLE OF THE SHAHRISABZ TOURISM AND CULTURAL HERITAGE TECHNICAL SCHOOL IN THE TRAINING OF QUALIFIED PERSONNEL IN THE FIELD OF TOURISM

Annotation

The tourism industry has been one of the important sectors of the country's development from ancient times. This article will tell about the development processes of the tourism sector in the Kashkadarya region, the role of qualified personnel in the promotion of the industry, the history of the Shahrisabz tourism and cultural heritage technical school, achievements in the technical activities and the importance of the Technical School in the process of training personnel for the tourism industry.

Key words: Shahrisabz, Shahrisabz Professional College of Tourism and household services, Shahrisabz tourism and cultural heritage Technical School, Organization and management of Hotel economy, specialist of catering enterprises, master of preservation and repair of cultural heritage facilities.

РОЛЬ ШАХРИСАБЗСКОГО ТЕХНИКУМА ТУРИЗМА И КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ПОДГОТОВКЕ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КАДРОВ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Аннотация

Индустрия туризма с древних времен была одной из важнейших отраслей развития страны. В данной статье представлена информация о процессах развития сферы туризма в Кашкадарьинской области, роли квалифицированных кадров в развитии отрасли, истории Шахрисабзского техникума туризма и культурного наследия, достижениях в деятельности техникума, а также о значении техникума в процессе подготовки кадров для индустрии туризма.

Ключевые слова: Шахрисабз, Шахрисабзский колледж туризма и бытового обслуживания, Шахрисабзский техникум туризма и культурного наследия, организация и управление гостиничным хозяйством, специалист предприятий общественного питания, мастер по сохранению и ремонту объектов культурного наследия.

Kirish. Bugungi kunda O'zbekistonda shiddat bilan rivojlanib borayotgan sohalardan biri turizm sohasi bo'lib, ushbu soha mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirishda muhim o'rin tutishi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Yurtimizda turizm sektorini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri soha uchun malakali kadrlar tayyorlash jarayoni hisoblanadi. So'nggi yillarda deyarli barcha oliy ta'lim muassasalarida turizm kafedralari tashkil etilganligi ushbu soha uchun kadrlarga talab yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Davlatimiz tomonidan turizm sohasini rivojlantirish yo'lida amalga oshirilib kelayotgan keng ko'lamlı islohotlar natijasida ushbu yo'nalish tobora rivojlanib bormoqda. Sohani yanada taraqqiy ettirish, davlatimiz rahbari tomonidan qo'yilgan yuksak maqsadlarga erishishda yetuk, zamonaviy kadrlar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bois ham sayyohlik yo'nalishida kadrlar tayyorlash, malakasini oshirish, bu borada xalqaro hamkorlikni kengaytirish masalalarida ham kuyidagi muayyan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Material va metodlar. Darhaqiqat, turizm sohasidagi kadrlar tayyorlash masalasini o'rganish barqaror rivojlantirish asosida borishi lozim. Bu holat bugungi kunda o'ta muhim

masala bo'lib qolmoqda. Avvalo, turizm sohasida kadrlar tayyorlash mehmonxonada xodimlarni boshqarish bu ayrim xodimlarga mehmonxona maqsadlariga erishish uchun tashabbuskorlik bilan, ongli, ijodiy mehnat qilishga eng maqbul sharoit yaratish maqsadida jamoaga sobit-qadamlik bilan har tomonlama ta'sir o'tkazish hisoblanadi.

Shunday qilib, turistik korxonalarda ishlayotgan insonlar har uchala talqinda boshqaruv obyekti bo'lishi mumkin. Asosiysi, ularning hammasi hamjihatlikda pirovard natijaga erishish maqsadida yagona ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish tizimi doirasida faoliyat ko'rsatishadi.

Oxirgi 3 yilda turizm sohasida kadrlar tayyorlashga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalari soni 16 tadan 30 taga, ularda ta'lim oluvchi talabalar soni esa mos ravishda 4 100 nafardan 11 500 nafargacha oshgan. 2020 yilda oliy ta'lim muassasalarida turizm sohasida ta'lim beruvchi pedagoglarning ilmiy salohiyati 24,2 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilda ushbu ko'rsatkich 37,6 foizga yetdi.

Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi ham turizm sohasi uchun malakali kadrlar tayyorlovchi yetakchi ta'lim muassasalaridan biri hisoblanadi. Ushbu texnikum

faoliyati tarixiga nazar tashlasak, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 14 avgustdagi № 338-sonli qarori, Respublika o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi Markazining 2003 yil 6 avgustdagi № 176-sonli buyrug'i hamda Qashqadaryo viloyat hokimligi o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi boshqarmasining 2003 yil 27 avgustdagi № 386-M sonli buyrug'iga asosan, 12-son kasb-hunar maktabi tugatilib, o'rnida Shahrisabz turizm va maishiy xizmat ko'rsatish kasb-hunar kolleji tashkil etildi [1]. Kollejda maishiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan 13 ta ixtisoslik bo'yicha mutaxassislar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi Markazining 2004 yil 9-25 oktabrdagi 22-sonli buyrug'i, Qashqadaryo viloyat o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi boshqarmasining 2004 yil 27 oktabrdagi 387-M sonli buyrug'iga asosan, Shahrisabz turizm va maishiy xizmat kasb-hunar kollejining nomi Shahrisabz oziq-ovqat va maishiy xizmat ko'rsatish kasb-hunar kolleji deb o'zgartirildi.

2004-2005 o'quv yilida kollejga 13 ixtisoslik bo'yicha 669 nafar talaba o'qitildi.

Kollej Toshkent Davlat Iqtisodiyoti universiteti, Toshkent Kimyo texnologiyasi instituti, Buxoro oziq-ovqat va yengil sanoat texnologiyasi instituti, Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti bilan o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'ydi.

2004 yilning aprel oyida «Turizm yo'nalishidagi mashg'ulotlarni tashkil qilishning dolzarb muammolari» mavzusida Respublika ilmiy amaliy anjumani bo'lib o'tdi. Ushbu anjuman Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti «Turizm servisi» kafedrasida professor-o'qituvchilari bilan hamkorlikda tashkil etildi. Anjumanda turizm yo'nalishi bo'yicha ko'plab muammoli masalalar o'z yechimini topdi [2].

2020-yilda Shahrisabz oziq-ovqat va maishiy xizmat ko'rsatish kasb-hunar kolleji Shahrisabz turizm va servis kollejiga aylantirildi. Mazkur kollejda quyidagi yo'nalishlarda mutaxassislar tayyorlanishi yo'lga qo'yildi:

- 4.81.02.01 – Turizm. Ushbu yo'nalishda turanimator, turizm axborot markazi konsultanti, turizm agenti, yo'riqchi-yo'lboshlovchi, ichki turizm gidi, ekoturizm agenti kabi kvalifikatsiyalar bo'yicha mutaxassislar tayorlanmoqda.

- 4.81.01.00 – Mexmonxona xo'jaligini tashkil etish va boshqarish. Kvalifikatsiyalari – mexmonxona adminstratori va xonalar fondi supervayzeri.

- 4.81.01.01 – Umumiy ovqatlanish korxonalar mutaxassisi. Kvalifikatsiyalar nomi: oftsiant, barmen, bufetchi, baristo (choyshunos, titestr), somele.

- 4.81.063.01 – Umumiy ovqatlanish xizmatlarini tashkil etish mutaxassisligi. Kvalifikatsiyalari – O'zbek va xorijiy oshxonada oshpazi, bolalar va parhez taomlar oshpazi.

- 4.32.06.01 – Buxgalteriya. Kvalifikatsiyalari – buxgalter va kassir.

- 4.83.01.01 – Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi.

2022-yilda 6 ta yo'nalishda 130 ta talaba kollejni tamomladi.

2022-2023-o'quv yilidan boshlab Shahrisabz turizm va servis kolleji negizida Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi tashkil etildi [3].

2023-yilda ushbu texnikumni 111 ta talaba muvaffaqiyatli tamomlab, ularning 40 nafari suhbat asosida oliy ta'lim muassasalarida o'z mutaxassisliklari bo'yicha 2-kursdan o'qishga qabul qilindi. 71 nafari esa to'liq ish bilan ta'minlanib, Kitob geologik qo'riqxonasi, Hisor davlat qo'riqxonasi, mexmonxonalar, uy mexmonxonalar va restoranlarda faoliyat olib bormoqdalar. Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi 70 ta korxonalar bilan shartnoma imzolagan bo'lib, talabalar amaliyotini tashkil etish va ularni

ish bilan ta'minlash jarayonlarida ushbu korxonalar katta hissa qo'shib kelmoqda.

2024-yilda texnikumni 95 ta bitiruvchi talaba tamomlashi kutilmoqda [4].

Mavzuni o'rganish doirasida mavzuga doir qonunchilik hujjatlari batafsil o'rganildi. Mavzuni yoritishda dala tadqiqot metodlari va og'zaki tarix usulidan keng foydalanildi, ma'lumotlar qiyosiy tahlil qilinib, umumlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda texnikumda 11 ta shtat birligida o'qituvchilar faoliyat ko'rsatib, ularning 6 nafari katta o'qituvchilardir. Texnikum o'qituvchilari tomonidan 2023-2024-o'quv yilida 15 ta o'quv qo'llanma va 10 ta o'quv uslubiy majmua tayyorlangan [5]. Texnikum kutubxonasining umumiy fondida 6221 ta kitob mavjud bo'lib, ularning 1955 tasi umumta'lim fanlarga, 3198 tasi umumkasbiy fanlarga, 379 tasi o'quv uslubiy fanlarga doir bo'lsa, 477 tasi badiiy, 162 tasi siyosiy adabiyotlarni va 59 tasi SD diskarni tashkil qiladi [6].

Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumining tarixiy Shahrisabz shahrida joylashganligi talabalarining olgan nazariy bilimlarini muntazam ravishda amaliyotga qo'llashlariga imkon beradi. Bugun texnikumda tahsil olayotgan talabalar darsdan bo'sh vaqtlarini texnikumda faoliyat ko'rsatayotgan stilistika, kompyuter injenering va grafikasi, tennis, shaxmat kabi to'garaklarda o'tkazmoqda. Buning natijasi o'laroq, 2023-yil 13-oktabrda Shashka bo'yicha tashkil etilgan Shahrisabz shahar musobaqasida texnikum talabasi To'rayeva Nargiza 1-o'rinni, Norov Jasur esa 2-o'rinni, 2024-yilda esa Rizayeva Sevinch 1-o'rinni qo'lga kiritdi.

2024-yil yanvarda yoshlar orasida o'tkazilgan tanlovlarda stol tennis bo'yicha Avlaqulov Nodir Shahrisabz shahrida 1-o'rinni, Qashqadaryo viloyati bo'yicha esa 3-o'rinni qo'lga kiritdi.

Texnikumning iqtidorli talabalaridan Temirov Ma'rufjon turk tilida, Ahmadov Abbas, Jabborova Sabina rus tilida, Nomozov Tohir, Avlaqulov Nodirbek, Asadullayeva Sabina ingliz tillarida ravon so'zlashib, Shahrisabzga tashrif buyuradigan xorijiy sayyohlarga tarjimon-gidlik xizmatini ko'rsatib kelmoqda [7].

Texnikum talabalarini Qashqadaryoda o'tkazilib kelinayotgan turizm bo'yicha yarmarkalarda, festivallarda faol qatnashishadi va bu orqali o'z bilimlarini amaliyotga qo'llash imkoniga ega bo'lishmoqda.

Muhokama. Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumida yil davomida xorijlik mutaxassislar, "Ipak yo'li turizm va madaniy meros xalqaro universiteti"ning yetakchi professor-o'qituvchilari tomonidan talabalarga mutaxassisligi doirasida master-klasslar tashkil qilinadi. Jumladan, 2024-yil 27-fevralda "Umumiy ovqatlanish shoxobchalarida ko'rsatiladigan xizmatlar sifatini rivojlantirish hamda ushbu sohada ishlayotgan xodimlar malakasini oshirish" mavzusida xorijlik mutaxassislar ishtirokida seminar bo'lib o'tdi. Seminarni Rossiya fuqarosi, xalqaro toifadagi mutaxassis Klikov Artem Aleksandrovich va O'zbekiston fuqarosi, oliy toifali mutaxassis Mashkov Aleksandr Yurievichlar olib borishdi. Seminarada texnikum o'qituvchilari, Umumiy ovqatlanish xizmatlarini tashkil etish va boshqarish, Mehmonxona xo'jaligini tashkil qilish va boshqarish guruhlar hamda Shahrisabz shahri restoran, ovqatlanish shoxobchalari boshqaruvchilari va oshpazlari qatnashdilar. Bu kabi seminarlarning tashkil etilishi soha vakillari malakasini yanada oshishiga xizmat qiladi.

2024-yilda texnikumda quyidagi yo'nalishlar uchun qabul e'lon qilingan:

-Turizm;

-Mehmonxona xo'jaligini tashkil qilish va boshqarish;

- Umumiy ovqatlanish xizmatlarini tashkil etish;
- Stilistika va vezajist san'ati;
- Ekologiya va atrof muhitni himoya qilish;
- Kompyuter injiniringi;
- Bank ishi;
- Buxgalteriya hisobi va audit;
- Geodeziya va kartografiya;
- Madaniy meros obyektlarini asrash va ta'mirlash ustasi [8].

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, turizm sohasida kadrlar tayyorlash borasida amalga oshirilayotgan islohotlar o'z samarasini bermoqda. Bugun direktor A. Akramxonov rahbarligida Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi turizm sohasi uchun malakali kadrlar tayyorlash, ularni ish bilan ta'minlash borasida sezilarli yutuqlarga erishmoqda. Texnikumda yoshlarning ta'lim olishi, o'z iqtidorini namoyon etishi uchun yaratilgan imkoniyatlar o'z samarasini bermoqda.

Xulosa. Bugungi kunda O'zbekistonning turizm sohasi yuqori ko'rsatkichlarga erishmoqda: xorijlik sayyohlar soni kundan-kunga oshib, ichki turizm jadal rivojlanmoqda, sohaga bog'liq infratuzilma shakllanib, xizmatlar eksporti tinimsiz o'smoqda. Bu jarayonni to'xtamasligini ta'minlash va keyinchalik kuchaytirishning asosiy o'yli bu malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yib, takomillashtirib borishdir.

Ko'rib turganimizdek hozirgi kunda mamlakatimizda professional mutaxassislar tayyorlash tizimi yaratilgan. Bundan tashqari sohada oliy o'quv yurtlar va ularda o'qitilayotgan talabalar soni yildan yilga ortib, ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish asosida o'qitish tarsliklari jaxon standartlariga moslashtirilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ushbu yo'nalishda davlatimizda amalga oshirilayotgan ishlarning natijasida xalqaro talablarga mos keluvchi malakali mutaxassislar tayyorlashga va sohasidagi turli yo'nalishlar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar, fundamental, ilmiy-amaliy ishlarga bo'lgan keskin ehtiyoj muammosini hal etishga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi joriy arxivi materiallari.
2. Toirova S. Bir o'quv askanida.//Kesh, 2005, 21 yanvar.
3. "Turizm, madaniy meros va muzeyshunoslik sohaslarida malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ – 5270-sonli Qarori, 2021-yil 30-oktabr, Lex.uz.
4. Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi direktori A. Akromxonov bilan suhbat, 2024-yil, 15-aprel
5. Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi direktorining o'quv va tarbiyaviy ishlar bo'yicha o'rinbosari F. Rustamova bilan suhbat, 2024-yil, 15-aprel
6. Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi kutubxonasi xodimi N. Sultonova bilan suhbat, 2024-yil, 15-aprel
7. Shahrisabz turizm va madaniy meros texnikumi yoshlar yetakchisi D. Muhammadiyev bilan suhbat, 2024-yil, 15-aprel.
8. https://t.me/Shahrisabz_TMMT



UDK:94 (47+57): 339.3 (575.1)

Maxbuba RAXMONOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti stajyor-o‘qituvchisi
E-mail: mahbubaraxmanova@gmail.com

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti “Madaniyatshunoslik” kafedrasida mudiri, PhD A.Mamatkulov taqrizi asosida

**XX ASRNING 50–80-YILLARIDA SOVET HOKIMYATINING O‘ZBEKISTON SSRDAGI IQTISODIY
RAYONLASHTIRISH SIYOSATI HAQIDA BA‘ZI MULOHAZALAR (QUYI AMUDARYO IQTISODIY RAYONI
MISOLIDA)**

Annotatsiya

Mazkur maqolada iqtisodiy rayon nima ekanligiga asoslanib sovet hokimyatining XX asrning 50–80-yillarida olib borgan iqtisodiy rayonlashtirishi natijasida O‘zbekiston SSRning iqtisodiy rayonlarga bo‘linishi va Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rib chiqilgan. Shu bilan birga maqolada Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining tabiiy-geografik joylashuvi, qishloq xo‘jaligining ahvoli, sanoat korxonalarining potensial quvvati kabi jihatlariga urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy rayon, sovet hokimiyati, rayonlashtirish, O‘zbekiston SSR, Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni, Qoraqalpog‘iston ASSR, Xorazm viloyati, Orol dengizi, tabiiy-geografik joylashuv, qishloq xo‘jaligi, sanoat, baliqchilik.

**ИЗ ИСТОРИИ ПОЛИТИКИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНИРОВАНИЯ В УЗБЕКСКОЙ ССР СОВЕТСКОЙ
ВЛАСТЬЮ В 50-80-Е ГОДЫ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ НИЖНЕ-АМУДАРЬИНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РАЙОНА)**

Аннотация

В данной статье, основываясь на том, что такое экономический район, рассматривается деление Узбекской ССР на экономические районы и особенности Нижне-Амударьинского экономического района в результате экономического районирования, проведенного советскими властями в 50–80-х годах XX века. При этом в статье делается акцент на таких аспектах Нижне-Амударьинского экономического района, как природно-географическое положение, состояние сельского хозяйства, потенциальная мощнось промышленных предприятий.

Ключевые слова: экономический район, советская власть, районирование, Узбекская ССР, Нижне-Амударьинский экономический район, Каракалпакская АССР, Хорезмская область, Аральское море, природно-географическое положение, сельское хозяйство, промышленность, рыболовство.

**SOME REMARKS ON THE ECONOMIC ZONING POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY IN THE UZBEKISTAN
SSR IN THE 1950s-1980s. (IN THE CASE OF LOWER AMUDARYA ECONOMIC REGION)**

Annotation

This article examines the division of the Uzbekistan's SSR into economic regions as a result of the economic zoning carried out by the soviet authorities in the 50s-80s of the 20th century and the specific features of the Lower Amudarya economic region based on what an economic region is. At the same time, the article emphasizes such aspects as the natural-geographical location of the Lower Amudarya economic region, the condition of agriculture, and the potential capacity of industrial enterprises.

Key words: economic region, soviet government, regionalization, Uzbekistan SSR, Lower Amudarya economic region, Karakalpakstan ASSR, Khorezm region, Aral Sea, natural-geographic location, agriculture, industry, fishery.

Kirish. XX asrning 50 – 80-yillarida sovet hokimyatining O‘zbekiston SSR hududida olib borgan iqtisodiy siyosatining asosi markaz tomonidan rejalashtirilgan siyosat mazmuniga mos ravishda olib borilgan. Bu siyosatni amalga oshirish o‘lkaning turli hududlaridagi boy tabiiy resurslarni o‘zlashtirish va markazga tashib ketishga qaratilgan edi. Sovet hokimyatining O‘zbekiston SSR hududida iqtisodiy rayonlashtirish siyosatini o‘rganishdan avval, iqtisodiy rayonlashtirish siyosati o‘zi nima ekanligi haqida to‘xtalib o‘tsak.

Iqtisodiy rayonlashtirish bu – geografik mehnat taqsimoti obyektidan kelib chiqqan holda yirik mintaqalar yoki mamlakatning iqtisodiy rayonlarini o‘zaro bo‘ysundirishning tizimli shaklidir. Bunday iqtisodiy rayonlashtirishdan asosan, ikkita maqsad ko‘zlanadi. Birinchisi ishlab chiqarish kuchlarini rejali ravishda to‘g‘ri hududiy tashkil qilish va boshqarish bo‘lsa, ikkinchisi esa alohida ajratilgan har bir iqtisodiy rayonda mahalliy sharoitni hisobga olgan holda ixtisoslashgan tarmoqlarni rivojlantirish,

rayonlararo trans-iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish nazarda tutiladi[6, – 85-86 b.]. Shulardan kelib chiqqan holda iqtisodiy rayonlashtirish ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratish deb tushunish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maqolada XX asrning 50–80-yillaridagi sovet hokimiyati tomonidan O‘zbekiston SSRdagi iqtisodiy hayotida olib borgan rayonlashtirish siyosati haqida turli davrdagi iqtisodchi, tarixchi va boshqa soha tadqiqotchilar asarlarida munosabat bildirib o‘tilgan. Bu tadqiqotlar qatoriga I.Axunov (1957), E.Izbasxanov (1964), A.Bedrinsev (1982), G.Asanov (1984, 1994), M.Nabixonov (1984, 1994), M.Normuhammedov (1985), I.Safarov (1994), B.Bobojonova (1999), A.Mamatqulov (2021), G.Yusupova (2022) kabilarning ilmiy tadqiqotlarida sovet hokimyatining iqtisodiy rayonlashtirish siyosati hamda O‘rta Osiyo iqtisodiy rayonining tarkibiy qismi bo‘lgan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining o‘ziga xos xususiyatlari borasidagi iqtisodiy siyosati yoritib o‘tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot ishini yoritishda mikrotarix (microhistory), qiyosiy tahlil (comparative analysis), statistik tahlil (statistical analysis), tizimli tahlil kabi umum qabul qilingan metodlaridan foydalanilgan holda, XX asming 50–80-yillaridagi sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati hamda Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining ushbu davrdagi ma'muriy tuzilishi, tabiiy resurslari, mahsulot ishlab chiqarish quvvati kabi iqtisodiy holatini aks ettiruvchi manba va tadqiqot ishlari asosida tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar. Iqtisodchi tadqiqotchilarning fikricha, iqtisodiy rayonlashtirishning eng muhim usullarida: har bir iqtisodiy rayon yirik hududiy ishlab chiqarish majmuasini tashkil etishi va u ahamiyatga ega bo'lgan xo'jalik tarmoqlariga ixtisoslashuvi; rayonlashtirish asosini energetik va iqtisodiy usullar tashkil etishi; har bir iqtisodiy rayon o'zining tabiiy va sotsial iqtisodiy sharoitlari hamda boshqa imkoniyatlarini hisobga olgan holda, xo'jalikning ma'lum bir tarmog'iga ixtisoslashishi; iqtisodiy rayonlashtirishda milliy masalalar, milliy respublikaning rivojlanish vazifalari, yirik rayon tashkil etuvchi markazlarning mavjudligi hisobga olinishi lozim[6]. Mana shu funksiyalar inobatga olinib tashkil qilingan iqtisodiy rayoniga ko'zlangan natija berishi mumkin. Shuni ham aytib o'tish joizki, rayonlar chegarasi vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Chunki, hududiy mehnat taqsimoti doim rivojlanib, o'zgarib turishi natijasida hudud ham boshqa iqtisodiy rayon tarkibiga o'zlashtirilishi yoki geografik va iqtisodiy imkoniyatlarni inobatga olgan holda alohida ajratilishi ham mumkin.

Har bir iqtisodiy rayon o'zining asosiy va yetakchi iqtisodiy tarmog'iga ega bo'lgan holda mana shu yetakchi tarmoq rayonning iqtisodiy qiyofasini belgilab beradi. Iqtisodiy rayonning yetakchi tarmog'i ya'ni xo'jalik tarmog'i asosida uni to'ldirib turuvchi yordamchi – quyi tarmoqlar shakillanadi. Umuman olganda iqtisodiy rayon xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasidagi aloqani mustahkamlab turuvchi o'ziga xos ixtisoslashgan hududiy ishlab chiqarish majmualarini o'z ichiga olgan hudud desak ham adashmagan bo'lamiz.

Sovet davri geograflarining fikricha, mamlakatni iqtisodiy rayonlarga bo'lish jaryonida hududning turli xil ko'rsatkichlariga ko'ra iqtisodiy rayonlarga ajratish mumkin. Masalan, tarixiy rivojlanish xususiyatlari, mustahkam iqtisodiy aloqalar yagona resurslardan, infrastrukturadan foydalanish, ishlab chiqarish aloqalari, rivojlanish istiqbollari kabilar tahlil qilingan holda mamlakat ichidagi iqtisodiy rayonlar bir emas bir nechta viloyatni o'z ichiga olishi mumkin. Ayrim hollarda esa, industrial jihatdan yuqori darajada rivojlanmagan viloyat alohida ajratilmay, xo'jalik ixtisosi jihatidan o'xshash bo'lgan qo'shni viloyatga birlashtirish ma'qul ko'riladi. Umuman olganda, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish uchun ma'muriy birliklar bilan hududiy ishlab chiqarish komplekslari chegaralari mos kelishi zarur omil hisoblanadi[1].

Iqtisodchi hamda tarixchi tadqiqotlarning keltirilishicha, barcha davrlarda mamlakatning iqtisodiyotini, sanoatini, xalq xo'jaligini boshqarishda iqtisodiy birliklar – iqtisodiy rayonlar asosida boshqarish qulay usul hisoblangan. Bundan ko'rishimiz mumkinki, hududiy jihatdan katta bo'lgan, bir-biridan demografik xususiyatlariga ko'ra farq qiluvchi aholiga ega bo'lgan SSSR davlati ham davlat iqtisodiyotini boshqarishda iqtisodiy rayonlashtirish usulidan foydalangan. Xalq xo'jaligini mintaqaviy rejalashtirish asosida SSSR hududi bir qancha iqtisodiy rayonlarga bo'lingan edi. Hududiy chegaradosh to'rtta respublika (O'zbekiston SSR, Tojikiston SSR, Qirg'iziston SSR, Turkmaniston SSR)dan tashkil topgan O'rta Osiyo iqtisodiy rayonining eng yirik iqtisodiy potentsialga ega bo'lgan hududi O'zbekiston SSR bo'lgan. O'z navbatida O'zbekiston SSR ham tarkibiy jihatdan bir nechta iqtisodiy rayonlarga ajratilgan. Bu bo'linish turli

yillarda turlicha bo'lgan. Masalan, tadqiqotchi G.Yusupovanning tadqiqotlarida keltirilishicha, Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Qoraqalpog'iston kabi to'rtta iqtisodiy-ma'muriy rayonlarga bo'lingan[10]

Tarixchi olim D.Bobojonovanning monografiyasida keltirilishicha, XX asrning 70–80-yillarida O'zbekiston SSR 6 ta iqtisodiy rayon (Toshkent, Farg'ona, Samarqand-Qarshi, Buxoro-Qizilqum, Quyi Amudaryo va Surxondaryo)lariga bo'lingan[4]. Tadqiqotchi A.Mamatqulovni tadqiqotlarida iqtisodiy rayonlarning soni turli davrlarda turlicha ko'rsatilgan[7] bo'lib, bunday qayta rayonlashtirish jarayonlarida hududlardagi mehnat taqsimoti hamda SSSR mamlakat xalq xo'jaligidagi ahamiyati, hudud industriyasining o'sib borishi kabi masalalar inobatga olinib iqtisodiy rayonlar ma'muriy-hududiy tuzulishi qayta taqsimlangan deyishimiz mumkin.

O'zbekiston SSR iqtisodiy rayonining shimoli-g'arbiy chekkasida joylashgan hamda hududiy jihatdan eng kattasi bo'lgan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonidir. Ushbu iqtisodiy rayon Qoraqalpog'iston ASSR va Xorazm viloyatlarining iqtisodiy birikuvidan tashkil etilgan. Bu iqtisodiy rayon ushbu ikki hududning geografik o'rni, xo'jalik ixtisosi, rivojlanish istiqbollari kabi omillarga ko'ra birlashtirilgan. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni geografik jihatdan Orol dengizining janubida, Qizilqum cho'lining g'arbida va Ustyurt platosining sharqiy qismida joylashgan[2]. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining bunday noqulay tabiiy-geografik hudud – cho'l zonasida joylashganligi rayonning qishloq xo'jaligi hamda sanoatining boshqa hududlarga nisbatan orqada qolishiga ta'sir ko'rsatgan desak adashmagan bo'lamiz.

Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonida qishloq xo'jaligining dehqonchilik tarmog'i yetakchi bo'lib, asosan, sholichilik va paxtachilikka ixtisoslashgan. XX asrning 70–80-yillarda Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni O'zbekiston SSR sholisining 70 foizini, paxtasining 14,5 foizini, pillasining esa 11 foizini yetkazib bergan[1]. Sanoat mahsulotlari esa rayon xo'jaligining nisbatan kam 5,9 foizni tashkil qilgan. Amudaryoning quyi qismidagi hududlar sholichilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarda sholidan mo'l hosil olinganligi sababli Xorazm hududi paxta yetishtirishda butun O'zbekiston SSRda yetakchilik qilgan. Iqtisodiy rayon tarkibiga Orol dengizining deyarli yarim hududi kiradi. Shu xususiyatidan ham ushbu iqtisodiy rayonda baliqchilik, suv transporti asosiy o'ringa ega bo'lgan[1].

Iqtisodiy rayonda dehqonchilik sug'rma dehqonchilikka asoslangan va bu Orol dengizi va Amudaryo suvlari orqali amalga oshirilgan. Orol dengizi sathining pasayishi sababli sovet hukumati Sibir daryolarining irmoqlarini irrigatsiya kanallari orqali Orol dengiziga olib kelishni va sug'oriladigan yerlarni yanada kengaytirishni rejalashtirgan[3]. Ammo Orol dengizning suvlaridan betartib foydalanilganligi, hududning tabiiy sharoitlari, aholi ehtiyojlarining inobatga olinmaganligi, ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va undan ilmiy asoslanmagan holda foydalanilganligi sababli ushbu rejalar bajarilmay qolib ketgan.

XX asrning 70–80-yillarda Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining 400 gektardan ortiq maydoni qamishzorlardan iborat bo'lgan va sovet davlati bundan unumli foydalanish maqsadida yog'och tolali qurilish taxtalari, qamish asosida qog'oz, viskoz va boshqa bir qator mahsulotlarni ishlab chiqarish rejalashtirgan edi[9]. Lekin bu borada ham SSSR hukumati oldiga qo'yilgan besh yillik rejalar bajarilmay, faqat qog'ozda qolib ketganligini ko'rish mumkin.

Iqtisodiy rayonda poliz ekinlaridan qovun yetishtirish, ayniqsa, Xorazm qovunlari ancha mahsuldor va xaridorgir bo'lgan. Bundan tashqari, makkajo'xori va beda yetishtirish

salmoqli bo'lgan. Ammo, sabzavot yetishtirish ayniqsa, kartoshka yetishtirishda rayon o'z ehtiyojini ham qondira olmagan.

Bu iqtisodiy rayonidagi sanoat korxonalarining asosiy qismi Qoraqalpog'iston ASSR hududida joylashgan. Mashinasozlik va metallsozlikda asosan avtoremont va qishloq xo'jaligi mashinalarini tuzatish korxonalaridan iborat bo'lgan. Bunday korxonalar Nukus, Urganch, Taxiyyatosh, Qo'ng'iro't shaharlarida mavjud bo'lgan. Xo'jaylida esa yirik kema tuzatish korxonasi faoliyat ko'rsatgan. Ushbu faoliyat turlari rayon yalpi mahsulotining 1/10 qismini ishlab chiqargan[3].

Bu davrda Qoraqalpog'iston ASSRda mineral xom ashyolarning 200 dan ortiq konsifat manbalari ma'lum bo'lgan. Bular asosan mineral xom ashyolar: gaz, temir, gips, ohaktosh, tuzlar, talk, fosforit va qurilish materiallaridan iborat bo'lgan. Birgina, Sul'tonuvays tog'idan mis, qo'rg'oshin, rux, nikel, selestin, rodonit, yashma, feruza, ametist, listvenit va qayroqtosh topilganligini ko'rishimiz mumkin[8]. Bu esa Qoraqalpog'iston ASSR hududida yer osti qazilma boyliklari asosan qurilish va saonat xom ashyo materiallaridan iboratligidan dalolat beradi. Shunday bo'lsada, Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonida qurilish sanoati sust va yaxshi rivojlanmagan bo'lib, faqatgina Nukus, Urganch, Taxiyyatosh, Drujba shaharlarida temir-beton rekonstruksiya zavodlari, Beruniy va Xo'jaylida g'isht zavodlarigina faoliyat ko'rsatgan.

Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni yengil sanoatida paxta tozalash zavodlari, to'qimachilik korxonalarini va tikuvchilik fabrikalari mavjud bo'lib, rayonning Urganch, Xonqa, Xo'jayli, Beruniy, Mang'it tumanlarida 20 ga yaqin paxta tozalash zavodlari faoliyat ko'rsatgan. Iqtisodiy rayonning (Xorazm viloyati) birgina Xiva shahrida O'zbekiston SSRda yetakchi bo'lgan gilam to'qish fabrikasi mavjud bo'lgan. Bugungi kunga qadar ushbu gilam to'qish

fabrikasi o'ziga xos gilam to'qish an'analarini saqlab qolgan holda faoliyat yuritmoqda.

Rayondagi aholi uchun zarur bo'lgan mahsulotlar, oziq-ovqat sanoati: moy va sholi oqlash, non, sut kombinatlari, konserva zavodlaridan iborat bo'lgan. Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Chimboy, Beruniyda moy zavodlari faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1960-yillarda Urganchdagi moy zavodi qayta rekonstruksiya qilinishi natijasida O'zbekiston SSR hududidagi eng yirik zavodlardan biriga aylantirilgan. Bundan tashqari, Mo'ynoqda O'zbekiston SSR hududiga baliq konservasini yetkazishda yetakchi va yagona bo'lgan konserva zavodi SSSRning markaziy rayonlariga ham baliq va konserva mahsulotlarini yetkazib turgan. Masalan, birgina 1955-yilning o'zida 18 800 000 quti konserva, 1670 sentner muzlatilgan baliq va 730 sentner dudlangan baliq ishlab chiqarilgan[9]. Aynan mana shu davrda, O'zbekiston SSRda ovlanadigan baliqning 98,9 foizi Orolbo'yi hududida yetishtirilganligini ko'rish mumkin[5]. Iqtisodiy tahlillarga ko'ra, oziq-ovqat sanoati iqtisodiy rayon yalpi mahsulotining 1/5 qismini yetkazib bergan[1]. Bundan ko'rishimiz mumkinki, Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni xalq xo'jaligining asosiy ulushini baliqchilik va baliq mahsulotlarini ishlab chiqarish tashkil qilgan hamda iqtisodiy rayon xalq xo'jaligini harakatga keltirib turuvchi richak vazifasini bajargan desak adashmagan bo'lamiz.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, sobiq SSSR davlatida o'tkazilgan rayonlashtirish tizimi mamlakatni boshqarishning qulay usullaridan biri bo'lgan. SSSR tarkibiga kiruvchi O'rta Osiyo iqtisodiy rayonining bir qismi hisoblangan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni O'zbekiston SSR hududida oziq-ovqat sanoati, xususan, baliqchilik va sholichilik bo'yicha yetakchi bo'lgan iqtisodiy rayonlardan biri hisoblangan. Rayonning iqtisodiy va sanoat jihatidan boshqa hududlarga nisbatan orqada qolishiga uning markazdan uzoqda joylashganligi, tabiiy-geografik jihatdan esa noqulay iqlim va hududda joylashganligi bilan asoslash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Асанов Г., Набихонов М. Ўзбекистон ССРнинг иқтисодик ва социал географияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 169, 232, 234 б.
2. Асанов Г., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жуғрофияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 197 б.
3. Бедринцев А. Ўзбекистон территориал ишлаб чиқариш комплексларини шакиллантириш. – Тошкент: Ўзбекистон, 1982. – 22 б.
4. Бобожонова Д. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар (70 – 80-йиллар мисолида). – Тошкент: 1999. – 25 б.
5. Избасханов Е. Экономическое районирование Каракалпакской АССР. // Вестник. Каракалпакский филиал академии наук Узбекской ССР. 1964. – С. 16.
6. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya. Mualliflar jamoasi. Darslik. – Toshkent: Noshir, 2019. – 85-86 b.
7. Маматқулов А. Ўзбекистонда XX асрнинг 50-80 йилларида совет хокимиятининг иқтисодиф районлаштириш сиёсати (Самарқанд-Қарши иқтисодий районлари мисолида). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илм.дар.... дисс. – Тошкент: 2021. – 16 б.
8. Нормухаммедов М. Ўзбекистоннинг ерости бойликлари – халқ хизматида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – 19-20 б.
9. Экономический районы Уз ССР. (редактор Ахунев И.) – Тошкент: 1957. – С. 34–36.
10. Юсупова Г. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Фарғона иқтисодий районининг ўрни (XX асрнинг 50-80 йиллари). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илм.дар.... дисс. – Тошкент: 2022. – 31 б.



Zamira SAIDOVA,

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti Marketing va talabalar amaliyoti bo'limi bosh mutaxassisi

E-mail: z99998685@gmail.com

T.f.d., prof. D.Urakov taqrizi asosida

O'ZBEKISTONDA "HABEAS CORPUS" INSTITUTINING VUJUDGA KELISHI VA AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada "Habeas korpus"ning vujudga kelishi, rivojlanishi, O'zbekistonda bu institutning yaratilishi va ahamiyati to'g'risida yoritilgan.

Kalit so'zlar: "Habeas korpus", parlament, konstitutsiya, Angliya, sanksiya, kodeks, sudya, Senat, prezident.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ИНСТИТУТА "ХАБЕАС КОРПУС" В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье описывается возникновение и развитие "Хабейс корпус", создание и значение этого института в Узбекистане.

Ключевые слова: "Хабейс корпус", парламент, конституция, Англия, санкция, кодекс, судья, Сенат, президент.

"HABEAS CORPUS" INSTITUTE OCCURRENCE AND IMPORTANCE IN UZBEKISTAN

Annotation

This article describes the agreement and development of "Habeas Corpus", the creation and importance of this institution in Uzbekistan.

Keywords: "Habeas Corpus", parliament, constitution, England, sanction, code, judge, Senate, president.

Kirish. Ma'lumki, xalq orasida huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati ustidan shikoyatlar uchray turadigan holat hisoblanadi. Ayrim o'rinlarda muayyan shaxsning qo'lga olinish holatlari yuz beradi va eng yomoni ko'pincha buning sabablari yetarlicha tushuntirilmaydi yoki izohlanmaydi. O'z huquqlarini yaxshi bilmagan odamlar esa hibsga olinganda yoki tergov jarayonida nima qilish kerakligini bilmaydi. Shaxsning qo'lga olinishida unga buning sabablari tushuntirilmagan holatida inson qadri ta'minlanmaydi. Natijada fuqarolarning huquqlari ular qo'lga olingan vaqtdayoq xavf ostida qoladi. Mazkur holatlarning oldini olish maqsadida rivojlangan davlatlarning Konstitutsiya va qonunlarida aks etgan "Habeas korpus" institutlari ishga tushadi. Ushbu institutlar yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ham o'z ifodasini topgan. Ta'kidlash joizki, "Habeas korpus akti" – bu shaxs o'zining hibsga olinishiga qarshi sud orqali e'tiroz bildirishi uchun asosiy huquq bo'lib, Britaniya huquq tizimining asosi sifatida asrlar davomida shaxsning huquqlarini himoya qilishda ishlatilgan[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Habeas korpus" institutining tarixi, uning faoliyati tadqiqotchilarning izlanishlarida tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlar natijasida O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida sud-huquq sohasidagi o'zgarishlar, masalasi bo'yicha tadqiqotchilar o'rtasida turli g'oyalar tahlil qilingan. Xususan, sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta'minlash, odil sudlovga erishish darajasini oshirish, sud-huquq tizimini isloh qilish sohasida davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishi sifatida belgilangani ta'kidlab o'tilgan.

Muammoni o'rganilganlik darajasini tahlil qilish, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, kodekslari, mavzu bo'yicha birlamchi arxiv hujjatlari, o'ziga xos rivojlanish yo'nalishlari, islohotlar, ilmiy xulosalar chiqarish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarixiy-qiyosiy hamda umumiy tahlillar asosida xulosa berish, holislik, ilmiylik, tarixiy yondoshuv, tizimlashtirish tadqiqotning metodologik asosini tashkil qiladi.

Tahlil va natijalar. "Habeas korpus" (Habeas Corpus) atamasi lotincha "ta'nani, shaxsni (sudga) keltirish" ma'nosini anglatadi. G'arb davlatlarida jinoiy ta'qibga uchragan, hibsga olingan yoki qamoqda saqlanayotgan fuqaroning adolatli sud orqali himoyalanihga bo'lgan huquqini "Habeas korpus" deb nomlash odat tusiga kirgan.

Ushbu institut dastlab XII asrdan boshlab Angliyada qo'llanila boshlagan. XIV asrda Eduard I qirolligi davrida esa, ushbu amaliyot urf-odatga aylana boshlagan. Mazkur urf-odat o'z navbatida inson huquqlari masalasida normativ hujjat sifatida 1679-yil 26 may kuni Angliyada qabul qilingan "Fuqaro erkinligini yanada yaxshiroq ta'minlash va dengizdan tashqari hududlarda asossiz hibsga olishlarining oldini olish to'g'risida"gi qonun yoki "Habeas korpus akti" [2] da aks etdi. Qonunda hibsga olingan har qanday shaxs tegishli muddatda sudga olib borilishi, sud hibsga olishni noqonuniy deb topsa, shaxs ozod qilinishi, ayblov tomon shaxsni hibsga olish uchun yetarli dalillarni taqdim eta olmagan hollarda "Habeas korpus" qonuni shaxsni hibsga olishga e'tiroz bildirish uchun ham ishlatilgan. Bunday hollarda sud shaxsni ozod qilish to'g'risida qaror chiqarishi mumkinligi belgilab o'tilgan.

Qonun asrlar davomida shaxsning huquqlarini himoya qilish uchun ishlatilgan va ko'plab davlatlarning huquq tizimida "Habeas korpus akti"ning tamoyillari qabul qilingan.

Dunyo amaliyotida inson huquqlariga oid qonunchilik rivojlanishining e'tiborli jihati shundaki, inson huquqlari bo'yicha ayrim normalar dastlab milliy huquqda paydo bo'lib, so'ngra xalqaro-huquqiy normalar va standartlarga aylangan.

Anglo-sakson huquq oilasining muhim institutlaridan biri "Habeas korpus akti" ham dastlab milliy huquqda paydo bo'lib, so'ngra xalqaro darajada umume'tirof etilgan hujjat sifatida tan olingan inson huquqlarini sud orqali himoya

qilishga oid jahon mamlakatlari qonunchiligining fundamental asosini tashkil etishi bilan birga ushbu soha rivoji yo'lida o'ziga xos yangi davrga asos soldi. "Xabeas korpus" instituti inson huquqlarini himoya qilish yo'lida kurashlar tarixida o'ziga xos iz qoldirgan, milliy jinoyat-protsessual qonunchiligi hamda umume'tirof etilgan xalqaro huquq normalarining muhim institutlaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda, "Xabeas korpus" institutining joriy etilishi 2008-yildan ehtiyot chorasi sifatida qamoqqa olishga sanksiya berish huquqi prokurordan sudga o'tkazilishi bilan joriy qilina boshlandi. Mazkur islohot bilan sud hokimiyati mustaqilligini mustahkamlash masalasida, xususan, shaxsni lavozimdan chetlashtirish va tibbiy muassasaga joylashtirish kabi protsessual majburlov choralari qo'llashda tatbiq etilishini taqozo etdi.

Jamiyat hayotining barcha jabhalarida izchil amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar zahirida fuqarolar manfaatini himoya qilish, sha'ni va qadr-qimmatini ulug'lash hamda erkin va farovon turmushini ta'minlash kabi oliyjanob maqsadlar mujassamdir. Islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad – inson omili ekan, bugungi kunda milliy qonunchiligimizdan mustahkam o'rin olgan yarashuv instituti to'g'risida alohida to'xtalish lozim bo'ladi.

Yarashuv instituti ilk marta milliy qonunchiligimizda bundan 22 yil muqaddam joriy etilgan. Ya'ni 2001-yil 29 avgustda qabul qilingan "Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida" qonun asosida Jinoyat kodeksining 66-1-moddasida yarashilganligi munosabati bilan shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish nazarda tutilgan. Mazkur huquqiy institut joriy etilgandan buyon qonunga kiritilgan o'zgartirishlar asosida takomillashtirib kelinmoqda. Natijada uning ta'sir doirasi kengaydi va qo'llash tartibi soddalashtirildi. Hozirda yarashuv instituti tadbiriq etiladigan Jinoyat kodeksining moddalari 46 taga yetganligi ham fikrimizga yaqqol dalildir.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu institutning jinoyat qonunchiligiga kiritilishi jinoiy-huquqiy munosabatlarni erkinlashtirishda samarali vosita bo'ldi. O'tgan davrda ushbu institut jabrlanuvchining huquqlarini ishonchli himoya qilish, mamlakatda sudlanganlik holatini kamaytirish, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish institutining kengroq qo'llanishiga imkon yaratdi.

Hayot sinovidan muvaffaqiyatli o'tgan bu amaliyot endilikda ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi ishlarda ham keng qo'llanilmoqda. Bunga 2021-yil 4 oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish haqida"gi qonun [3] huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Yarashganligi munosabati bilan shaxsni ma'muriy javobgarlikdan ozod qilish asoslari Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 212-moddada[4] belgilab qo'yildi. Yanada aniqroq aytganda, 12 turdagi ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan shaxs o'z aybiga iqrar bo'lsa, jabrlanuvchi bilan yarasha va yetkazilgan zararni bartaraf etsa, sud uni ma'muriy javobgarlikdan ozod qilib ishni tugatishi mumkin.

2012-yilning 18 sentabrdagi "Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonuni bilan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining ayrim normalariga, shu jumladan, 29 va 31-boblariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilib, endilikda lavozimdan chetlashtirish va tibbiy muassasaga joylashtirish kabi protsessual majburlov choralari faqat sudning sanksiyasi asosida qo'llash tartibi qonunda mustahkamlandi.

O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 4 sentabrdagi qonun bilan Jinoyat-protsessual kodeksiga bir qator o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilib, belgilangan ehtiyot choralari doirasi kengaytirildi. Unga ko'ra gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchiga nisbatan qamoqqa olish tarzidagi ehtiyot chorasini tanlash uchun asoslar mavjud bo'lganida uning yoshini, sog'lig'i holatini, oilaviy ahvolini va boshqa holatlarni hisobga olgan holda qamoqqa olish maqsadga nomuvofiq deb topilgan taqdirda shaxsga nisbatan uy qamog'i tarzidagi ehtiyot chorasi qo'llash hamda uning muddatini uzaytirish sudlar vakolatiga berildi. Bu esa fuqarolarning huquq va erkinliklari himoya qilinishini muhim omili bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 11 aprelda "Parlament nazorati to'g'risida"gi Qonuni [5]. qabul qilindi. Bu qonunga asosan parlament ijro etuvchi va sud hokimiyatlari faoliyatini nazorat qila olish vakolatlari bilan ta'minlanadi.

O'tgan oxirgi yillar mobaynida sud-huquq sohasini demokratlashtirish va erkinlashtirish, sud hokimiyatining fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish borasidagi roli va ahamiyatini oshirish borasida bir qator muhim islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, qamoq tarzidagi jinoiy jazo turi tugatildi, jinoyat sodir etishda gumon qilingan shaxslarni ushlab turish muddati 72 soatdan 48 soatga, qamoqqa olish va uy qamog'i tarzidagi ehtiyot choralari qo'llashning, shuningdek jinoyat ishlari bo'yicha dastlabki tergovning eng ko'p muddatlari yildan 7 oyga qisqartirildi. Shuningdek, jinoyat ishini qo'shimcha tergov yuritish uchun qaytarish instituti bekor qilindi. "Xabeas korpus" instituti qo'llanishini yanada kengaytirish doirasida prokurorlarning pochta-telegraf jo'natmalarini xatlab qo'yish va eksqumasiya qilish kabi tergov harakatlarini o'tkazishga sanksiya berish bo'yicha vakolatlari sudlarga o'tkazildi, shuningdek, sudlarga qamoqqa olish yoki uy qamog'i tarzidagi ehtiyot chorasini qo'llash rad etilganda muqobil ehtiyot choralari qo'llash huquqi berildi. Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tayinlashda noqonuniy aralashuvlarning oldini olish, bu borada ochiq, oshkora va muqobil tanlov tizimini yaratish maqsadida Sudyalar oliy kengashi ta'sis etildi. Ilg'or xorijiy davlatlar tajribasi asosida ilk bor sudya lavozimiga muddatsiz tayinlash amaliyoti joriy qilindi.

Xorijiy mamlakatlarda bu masalaga ham alohida e'tibor qaratiladi, masalan: Slovakiyada sudyalar noma'lum muddatga tayinlanadi. Gruziyada sudyalarning vakolat muddati muammosi mavjud. Bugungi kunda sudyalarning vakolat muddati 10 yil qilib cheklab qo'yilgan. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi, Iqtisodiy protsessual kodeksi va Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksi 2018-yilning yanvar oyida tasdiqlandi va 2018-yil 1 apreldan kuchga kirdi. Ushbu kodekslar dunyoning taraqqiy etgan davlatlarining ilg'or tajribasini chuqur o'rganish, islohotlar jarayonida to'plangan boy tajriba asosida ishlab chiqilgan.

2018-yil 4 apreldagi "Sud-tergov faoliyatida fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlarini kuchaytirish bo'yicha chora-tadbirlar qabul qilinganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni [6] bilan Jinoyat kodeksiga dalillarni, tezkor-qidiruv faoliyati natijalarini soxtalashtirganlik uchun jinoiy javobgarlikni nazarda tutuvchi moddalar kiritilgani huquqni muhofaza qiluvchi va sud organlari mansabdor shaxslarining mas'uliyatini yanada oshirdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6 yanvardagi "Sudyalik lavozimlariga nomzodlarni tayyorlash, sudyalar va sudlar apparati xodimlarini qayta tayyorlash, ularning malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari

to'g'risida"gi Qarori[7] bilan O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi huzurida Sudyalar oliy maktabi tashkil etildi. 2019-yil 14 yanvardagi "Jabrlanuvchilarni, guvohlarni va jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qabul qilinishi jabrlanuvchi, guvoh va jinoyat protsessi boshqa ishtirokchilarining hayoti, sog'lig'i hamda mol-mulkini himoya qilishning qonuniy kafolatlarini belgilab berdi. Qonunchilikka kiritilgan ushbu o'zgartirish va qo'shimchalar, tergov va sud organlari tomonidan asossiz ravishda to'plangan dalillardan foydalanish, fuqarolarni asossiz ravishda ushlab turish, kuttirish, ortiqcha mablag' sarflab tergov va sud binolari oldiga takror va takror kelib ketishlarining oldini oladi.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida odil sudlovga erishish darajasini oshirishda "Xabeas korpus" institutini yanada rivojlantirish orqali tergov ustidan sud nazoratini kuchaytirish [8] ustuvor vazifa sifatida belgilanishi "Xabeas korpus" institutining tamoyillarini milliy qonunchiligimizda yanada kengroq aks ettirish uchun muhim omil bo'ldi. Prezident Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirish kiritish va tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirish yuzasidan Konstitutsiyaviy komissiya a'zolari bilan uchrashuvida "Xabeas korpus" institutini rivojlantirish zarurligi, shaxs sudning qaroriga qadar ko'pi bilan qirq sakkiz soatdan ortiq ushlab turilishi mumkin emasligi to'g'risidagi normani hamda sud tomonidan shaxsni hibsga olish yoki unga nisbatan boshqacha turdagi ozodlikni cheklash haqida qaror belgilangan muddatda qabul qilinmasa, bunday shaxsni darhol ozod qilish kerakligi haqidagi normalarni Konstitutsiyada aks ettirish yuzasidan takliflarini bildirgan. Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi

Konstitutsiyasining 27-moddasida "Hibsga olishga, qamoqqa olishga va qamoqda saqlashga faqat sudning qaroriga ko'ra yo'l qo'yiladi. Shaxs sudning qarorisiz qirq sakkiz soatdan ortiq muddat ushlab turilishi mumkin emas" [9] ligi hamda qat'iy norma sifatida belgilab o'tildi. Ushbu norma tergov organlari tomonidan insonlarni noqonuniy hibsga olish, asossiz qamoqqa olish va saqlashga yo'l qo'ymaslikka qaratilgandir. "Xabeas korpus" instituti doirasini kengaytirish jarayonining mantiqiy davomi sifatida xususiy mulk daxlsizligi va shaxsiy hayot daxlsizligini cheklashga oid tergov harakatlarining barchasi (telefon va boshqa telekommunikatsiya qurollari orqali so'zlashuvlarini eshitib turish, uy-joy va xususiy mulk daxlsizligi xatlash, mol-mulkni xatlash) faqat sudning ruxsati bilan o'tkazilishi tartibi Konstitutsiyaviy norma sifatida belgilandi. Yangi tahrirdagi konstitutsiyaviy normaga binoan, mazkur huquqlarning cheklanishiga faqat qonunda belgilangan hollarda va tartibda, sudning qaroriga asosan yo'l qo'yiladi. Konstitutsiyamizning yangi tahririda, mazkur qoida bilan fuqarolarning shaxsiy hayot, uy-joy va xususiy mulk daxlsizligi huquqlari yanada mustahkamlandi. Endi tergovchi, surishtiruvchi va prokuror tintuv o'tkazish, telefon so'zlashuvlarini eshitish va mulkni xatlash zaruratini sudga asoslantirishi kerak bo'ladi[10]. Bu orqali xalqaro e'tirof etilgan "Xabeas korpus" institutini qo'llanish ko'lamini yanada kengaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, Xabeas korpus akt – bu shaxs erkinligini cheklash bilan bog'liq har qanday harakat faqatgina sudning qarori asosida amalga oshirilishi shartligi talabi hisoblanadi va shaxsiy erkinlik daxlsizligini kafolatlab, tergov organlari tomonidan insonlarni noqonuniy hibsga olish, asossiz qamoqqa olish va saqlashga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan.

ADABIYOTLAR

1. Charles II, 1679: An Act for the better securing the Liberty of the Subject and for Prevention of Imprisonments beyond the Seas. British History Online (англ.). www.british-history.ac.uk. Дата обращения: 27 января 2020. Архивировано 3 ноября 2018 года.
2. О дискуссии по вопросу о возникновении Habeas Corpus см.: Joseph Dale Robertson. Habeas Corpus The most extraordinary writ // доступно в Интернете по адресу: <http://www.habeascorpus.net/asp>, С.А. Пашин. Анализ законодательства стран Центральной Азии (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан) о введении судебного санкционирования ареста. Центр исследования правовой политики (LPRC), Алматы, 2009, С. 11-12, также доступно в Интернете по адресу: http://www.lprc.kz/ru/index.php?option=com_content&task=view&id=74
3. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 04.10.2021 yildagi O'RQ-720-son. <https://lex.uz/docs/5667137>
4. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MA'MURIY JAVOBGARLIK TO'G'RISIDAGI KODEKSI 212-modda O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 4-oktabrdagi O'RQ-720-sonli Qonuniga asosan kiritilgan — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 05.10.2021-y., 03/21/720/0930-son/ <https://lex.uz/docs/-97664>
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi kengashining va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati kengashining qo'shma qarori, 02.05.2016 yildagi 440-III-son/ <https://www.lex.uz/ru/docs/-3209467>
6. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 04.04.2018 yildagi O'RQ-470-son. <https://lex.uz/docs/3609511>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 06.01.2019 yildagi PQ-4096-son/<https://lex.uz/docs/-4141425>
8. PF-60-son 28.01.2022.2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida. <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
9. 30.04.2023.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. <https://lex.uz/docs/-6445145>
10. Rahmonova S.“Miranda qoidasi” va “Xabeas korpus” instituti–huquqlarimizning muhim konstitutsiyaviy kafolati”. <https://gk-usbekistan.de/uz/2023/03/23/ozbekcha>



UDK:902/904

Eldor SATTOROV,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent shahar pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi o'quv-metodik ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari

Tarix fanlari doktori, professor I.Azimov taqrizi asosida

REFLECTION OF SOCIAL LIFE IN SUGDH IN THE EARLY MIDDLE AGES IN ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

Annotation

In this article were studied the social lives of the early medieval Soghd based on the analysis of archaeological finds. The lifestyle, interests and customs of the Sogdians are also shown with the help of archaeological artifacts.

Key words: Early Middle Ages, Soghd and sogdians, Penjikent, Zandana, Vador, Iskajkat, Narshakhy.

ОТРАЖЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ В СОГДЕ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ НАХОДКАХ

Аннотация

В данной статье была изучена социально-бытовые процессы раннесредневековой Согды на основе анализа археологических находок. Также показаны образ жизни, интересы и обычаи согдийцев с помощью археологических артефактов.

Ключевые слова: Раннее средневековье, Согд и согдийцы, Пенджикент, Зандана, Вадор, Исканджкат, Наршахий.

ILK O'RTA ASRLARDA SUG'DDAGI IJTIMOYIY HAYOTNI ARXEOLGIK TOPILMALARDA AKS ETISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ilk o'rta asrlar Sug'dd kechgan ijtimoiy-maishiy jarayonlar arxeologik topilmalarning tahlili asosida tadqiq qilingan. Shuningdek, sug'diylarning turmush tarzi, qiziqishlari va mashg'ulotlarini arxeologik artefaktlar orqali ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Ilk o'rta asrlar, Sug'd va Sug'diylar, Panjikent, Zandana, Vador, Iskajkat, Narshaxiy.

Kirish. Ilk o'rta asrlarga kelib madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotning turli jihatlarini ijtimoiy hayotda o'z izini qoldirgan. Sug'dda ijtimoiy madaniyat turli vositalar orqali ko'zga tashlanadi. Bu ayniqsa, arxeologik tadqiqotlar natijasida ko'proq namayon bo'ladi. Arxeologik materiallarning bu boradagi muhim xususiyati shuki, ular orqali nafaqt ishtimoiy hayotga oid ma'lumotlar, balki, sug'diylarning mafkuraviy va diniy qarashlariga oid ma'lumotlarni ham qo'lga kiritish mumkin.

Sug'dning ijtimoiy-siyosiy tarixiga nazar solsak, uzoq yillik sivilizatsiya taraqqiyoti davomida bu yerda asosan qabila ittifoqlari yoki birlashmalar mavjud bo'lib, rivojlanish konfederativ shaklda kechganligini guvohi bo'lamiz. Sug'diylar Buyuk ipak yo'lidagi savdo sabab zamonasining barcha yangiliklarini o'zlarining ijtimoiy hayotiga targ'ib qilishgan. Ular o'zlaridan oldingi xalqlar madaniyatlarining yutuqlarini o'zlashtirib uni davom ettirishgan. Jumladan, Panjikentda yunon-ellin an'analar saqlanib qolgan. Shahardagi ibodatxona rejalari, istehkomlarning tuzilishi, devoriy suratlar, haykaltaroshlik, kulolchilik kabi sohalarida buni ko'rishimiz mumkin. Masalan, Panjikent shahridagi devoriy suratlar orasida o'ziga xos burchakli tarzda g'azab bilan qoshlarini burishtirgan otlar va sherlar tasviri aks etgan bo'lib, ular Oyxonim va Nisodagi haykallar bilan o'xshashligi mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan [8]. Shuningdek, ellinizm va qadimgi sharq madaniyati unsurlari aks etgan Panjikent va Taxi Sangin ibodatxonalarining rejalari taqqoslanganda deyarli farq qilmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Qadimgi Sug'd jamiyatida mavjud bo'lgan jamiyat hayotidagi ijtimoiy nazorat, adolatga asoslangan tuzilma ilk o'rta asrlarga kelib ayrim o'zgarishlarga uchragan. Jumladan, ilk o'rta asrlarda

Samarqandda shakllangan adolati ijtimoiy tuzilma to'g'risidagi ma'lumotlar "Kichik Qandiya" asarida quyidagicha qayd qilingan: - "...barcha podshohlar olovga sig'inishgan, Xudo xalqiga adolat ko'rsatgan va odamlarni adolati hukm qilishgan. Ular Samarqand shahrining poydevori qonun va adolat asosida qurilganligini bilishgan. Samarqand shahri aholisi mag'rurdir. Ular bilan faqat yumshoqlik, mehr, muloyim so'zlar bilan til topishishingiz mumkin" [5]. Ayni manbadagi "Maorif-al-bayan" kitobida keltirilgan fikrlar ham yuqoridagi ma'lumotni quvvatlashga xizmat qiladi. Samarqand aholisiga yumshoqlik ko'rsatgan har bir podshoh barqaror hukmdorlik topganligi va ularga qarshi zo'ravonlik qilgan har bir podshoh o'z shohligini yo'qotganligi haqida hikoya qilingan. Ehtimol ta'riflangan jarayon Tarxun hukmronligining tugatilishiga ham ham ta'sir ko'rsatgandir. Tarixiy manbada keltirilgan ma'lumot Sug'd hukmron tabaqasi va shahar aholisining ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ahamiyati va demokratiyaning o'ziga xos xususiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sug'd jamiyatining demokratik o'ziga xosligi jamiyatda oddiy xalq vakillarining zodagonlar qadriyatlarining inkor qilishida emas, balki ular tomonidan ushbu qadriyatlarni qabul qilinib, ularga intilishda ifodalangan [14]. Buni biz sal o'tib XIV-XVI asrda bir qancha Yevropa davlatlari bu yo'lni bosib o'tishganligining guvohi bo'lamiz. Ayni davrga kelib zodagonlarning qahramonliklari madh etilgan ritsarlik eposi, ritsarlik romanlarini shahar aholisi ko'proq yaxshi ko'rishgan [7].

Ilk o'rta asrlarda Sug'd jamiyatining ijtimoiy hayotini to'liq tasvirlashda qishloq va shahar tipidagi manzilgohlar va ularda istiqomat qiluvchilarning faoliyatini o'rganish muhim samara beradi. Chunki, hozirgi kunda ham aholi yashash

joyiga qarab ijtimoiylik jihatdan shaharlik yoki aksiga bo'linadi. Shu nuqtai-nazardan, Sug'd qishloqlari to'g'risida mintaqadagi olib borilgan arxeologik tadqiqot natijalari boy ma'lumotlar beradi.

A.Yu.Yakubovskiy "Movarounnahr qishloq aholisining aksariyati jumladan, sug'diylar ham mustahkam qal'a sifat aholi maskanlarida yashagan" deb ta'kidlagan [13]. Xitoy yilnomalarida ham Janubiy Sug'dda 500dan ortiq shaharlar (aslida qishloq makonlari) bo'lgan deya keltiriladi [4]. Jumladan, Zahoki-Moron va Mudintepada mulkiy tabaqalanishni o'zida aks ettiruvchi sug'diylar qishloq jamoasining turar joylari qazib o'rganilgan. Zahoki-Moron to'rtburchak shakldagi aholi punkti bo'lib 16 gektarni tashkil qilgan bo'lsa, Mudintepa qo'rg'oni taxminan 1,5 gektar maydonni egallagan [16]. Topilgan ashyolar ijtimoiy xususiyatni aniqlashda qo'l keladi. Masalan, boylarning uylari oddiy odamlarning uylaridan nafaqat hajmi balki bezaklari va topilmalar miqdorining ko'pligi hamda tayyorlanish texnikasining sifatli ekanligi bilan ham keskin farq qiladi.

Tahlil va natijalar. Faqatgina yodgorlikning tashqi ko'rinishi, uning hajmi, ijtimoiy hayotni to'liq ochib bermaydi. Ushbu, jarayonda yozma manbalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Narshaxiyning ta'kidlashicha, dehqonlar ko'shki saroylari bozor maydoniga ega bo'lgan. Ko'p hollarda ular yaxshi mustahkamlangan handaqlar bilan o'ralgan. Deyarli har bir qishloq kichik bir hunarmandchilik markazi bo'lib, biron bir hunarmandchilik turi bilan mashhur edi. Zandana, Vador, Iskajkat kabi qishloqlar shular jumlasidan sanalgan [12]. Narshaxiyning ma'lumotlari yuqorida ta'kidlagan arxeologik faktlarni quvvatlab qishloq jamoasi yashash sharoiti va ijtimoiy mashg'ulotlari to'g'risida keng tasavvurni shakllanishiga yordam beradi.

Ilk o'rta asrlarda Sug'd ijtimoiy hayotini tadqiq qilishda shaharliklarning kundalik turmush tarzini o'rganish muhimdir. Shahar aholisini birlashtirib turuvchi vosita shahar turmush tarzi bo'lgan. Shahar aholisi o'rtasidagi o'zaro tabaqaviy notenglik va to'siqlari qishloqdagidek sezilarli darajada yuqori bo'lmagan. Ilk o'rta asrlarga oid Panjikent, Afrasiyob, Varaxsha kabi shaharlarda olib borilgan arxeologik qazishmalarda qashshoqlikni ifodalovchi, o'zaro keskin fark qiladigan turur-joylar topilmaganligi buni asoslashi mumkin. Bunday turmush tarzini shakllanishiga mohir hunarmandlarning shaharda alohida mahallasi shakllanganli ham sabab bo'lgan[9]. Shuningdek, boyluk va u beradigan imtiyozlarga bo'lgan intilish aholining keng qatlamini egallab olgan. Shahar aholisi bir-biri bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishganda bitimlar erkinlik va tenglik tamoyili asosida tuzilgan. Masalan, Mug' tog'i arxivi hujjatlaridagi B-8, B-4 kabi shartnomaviy hujjatlarda bu yaqqol namoyon bo'ladi [15]. Yuqoridagi sanab o'tilgan omillar zodagon qatlamining shaharda yakkalanib qolishining oldini olib qishloqdagi tabaqaviy jamiyatga zid shaharliklar jamoasining madaniyatini shakllantirgan.

Ilk o'rta asr Panjikent shahrini tadqiq qilish shaharliklarning maishiy hayotida raqobat ruhi shakllanganligini ko'rsatadi. Barcha shahar aholisi o'zining faoliyati orqali jamiyatga ta'sirini ifodalashga harakat qilgan [1]. Shahar hunarmandchiligidagi raqobatbardoshlik mahoratga asoslangan. Ijtimoiy-maishiy madaniyatda ularning mahsulotlari texnik va badiiy mukammallikni birlashtirgan omil hisoblangan. Natijada, hunarmandchilik va san'at namunalari bir xil uslubda turli xil badiiy tushunchalar va yechimlarni namoyish etgan. Fikrimizcha, jamiyatda bunday sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga homiylik qilgan va bundan manfaatdor guruh mavjud bo'lgan. Ularga asosan aslzodalar rahbarlik qilgan. Bu to'g'rida, bizda aniq ma'lumot yo'q bo'lsa-da, tranzit savdodagi raqobat va olinadigan foyda shuni taqozo qilgan deyishimiz mumkin. Taniqli olim

B.Marshakning, "agar individual raqobatdosh ustalarni boshqaruvchi va rag'batlantiruvchi badiiy muhit bo'lmasa yagona uslub paydo bo'lishi mumkin emas" degan fikri buni tasdiqlashi mumkin[10].

Ilk o'rta asr shaharlari orasida Panjikent shaharning barcha xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Maishiy hayotda dabdabali turmush tarziga talab va taklifning yuqori darajasi mavjudligini ko'ramiz. Sug'dda shahar aholisining ijtimoiy-moddiy ahvolidan qat'iy-nazar ijtimoiy hayot ularni birlashtirib turgan. Masalan, kundalik hayotda jamiyatning barcha qatlamlari bir xil sopol idishlardan foydalanishgan. Yuqori darajadagi san'at jamiyatning barcha qatlamlarini qamrab olgan. VII-VIII asrlarga kelib, sug'diylar tashqi ko'rinishi jihatdan kumush idishlarga o'xshaydigan sopol buyumlardan keng foydalanishgan. Arxeologik topilmalarda ijtimoiy hayotni ifodalovchi maishiy jihozlarda amaliy va badiiy san'atni ifoda etuvchi jihatlarni singdirish kuchaygan. VIII asr boshlarida Panjikent turar joylarining 3/1 qism turarjoy binolari devorlarida mahorat bilan chizilgan suratlar aks etganligi yuqoridagi fikrni kuchaytiradi.

Arxeologik tadqiqotlar natijasi sug'diylarning o'yin kulgiga o'ch ekanligini ko'rsatadi. Masalan, Panjikentdagi tadqiqotlar davomida bo'yi 5-7 sm dan oshmaydigan, loydan yasalgan, qo'l mexnati asosida yasalganligi uchun bir-biriga o'xshamaydigan, anchayin qo'pol itni eslatuvchi uzunchoq ashyolar topilgan. A.M. Beleniskiy bunday geometrik shakldagi o'yin toshlarini Beruniy o'zining "Mineralogiya" asarida narda o'yinida ishlatilganligini keltirgan [3]. Panjikent devoriy suratlar ham buni tasdiqlashga xizmat qiladi. Devoriy suratda bir to'da odamlar aks ettirilgan, ulardan ikkitasi o'yin o'yinamoqda. Ular o'rtasida tomonlari ikki xil bo'yalgan o'yin taxtasi turibdi. Taxtaning ikki qismi xam besh gorizontol qismdan iborat. O'yin toshlarining hammasi bir xil ko'k rangga bo'yalgan. O'yin jarayoni boshlanmaganligini o'yinchilarning biri suyakni endi tashlamoqchiligi ko'rsatib turibdi [5]. Bu o'yin narda o'yini ekanligiga shak-shubha qoldirmaydi.

Panjikentdagi qazishmalar chog'ida bir-necha juft to'piq suyaklari topilgan. Bu esa hozirda ham xalq orasida oshiq o'yini deb nom olgan o'yinning sug'diylar tomonidan o'ynalganligini asoslaydi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Panjikentdan sopolidan yasalgan har xil hayvon va o'yinchoklar topilganligi bolalarning ham o'ziga xos o'yinlari bo'lganligini izohlaydi.

O'yinlar va ko'ngilochar tomoshalar deganimizda e'tiborimizni o'yinchoqlarga ham qaratmoqchimiz. O'yinchoqlarni tasniflaganda, ovoqli (sensor o'yinchoqlar) shaqildoqlar, chirildoqlar (bunday o'yinchoqlar asosan, chaquloqlarni ovuntirishda ishlatilgan); harakat o'yinchoqlar: (motor o'yinchoqlar) oshiq, shaxmat, narda; qurollar: kamon, qilich, nayza; timsolli o'yinlar, qo'g'irchoq, real xo'jalikda ishlatiladigan mehnat qurollari va idishlar shaklini takrorlaydigan qurol va idishlar ham shular sirasiga kiradi. Ular asosan bolalarning mehmon-mehmon o'yini kompleksida ishlatilgan.

Xulosa. Sug'diylarning maishiy hayotida asosiy ahamiyat kasb etadigan jihatlar oziq-ovqat, uy-joy, kiym-kechaklar hisoblanadi. Mazkur omillar avvalambor, tabiiy geografik sharoit, iqlim va xo'jalik xususiyatlari, an'anaviy etnik xususiyatlari bilan bog'liq. Ovqatlanish komponentlari tarkibiga dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini ham kiritish maqsadga muvofiq [11]. Panjikent devoriy suratlarida va arxeologik topilmalarda topilgan artefaktlar fikrimizni asolashga xizmat qiladi [2]. Mavjud arxeologik manbalar asosida etnografik-madaniy yondashuvga asoslanib sug'diylarning ovqatlanish jarayonini qayta tiklash ovqat tayyorlash va uni iste'mol qilish jarayonini ifodalash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Marshak B.I. On the Iconography of Ossuaries from Biya-Naiman // Silk Road Art and Archaeology. – Kamakura, 1995/96. – Vol. 4. – P. 308.
2. Беленицкий А.М. Монументальное искусство Пенджикента. Живопись, скульптура. – Москва: Искусство, 1973. – 65 с.
3. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград: Наука ЛО, 1973. – С. 130-131.
4. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва-Ленинград, 1950-1953. – Т. I, – Т. II, – Т. III.
5. Гойибов Б. Панжикент деворий суратларида халкнинг маданият-маиший ҳаёти / “Ўзбекистон тарихи” кафедраси қатта ўқитувчиси С.И.Шариповнинг 60 йиллигига бағишланган “Ўзбекистон тарихи асрлар силсиласида” мавзuidaги илмий конференция материаллари. – Самарқанд, 2010. – Б. 38-49.
6. Кандия Малая / Перевод В.Вяткина // Справочная книжка Самаркандской области. – Вып. VIII. – Самарқанд, 1906. – С. 240.
7. Карякина Е.П. Культура средневековой Европы // Учебное пособие размещено на сайте: «Средние века и Возрождение». <http://svt-lit.niv.ru/>
8. Литвинский Б.А., Пичикян Р. Тахти-Сангин – каменное городище (раскопки 1976–1978 гг.) // Культура и искусство древнего Хорезма. – Москва, 1981. – С. 135.
9. Маршак Б.И. Влияние горевтики на согдийскую керамику VII-VIII веков. // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. V. – Ленинград, 1961. – С. 179.
10. Маршак Б.И., Распопова В.И. Адоранты из северной капеллы и храма Пенджикента / Проблемы интерпретации памятников культуры Востока. – Москва, 1991. – С. 164.
11. Маршак Б.И., Распопова В.И. Кочевники и Согд // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989. – С. 128.
12. Наршахий Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / Форс-тожик тилидан таржима А. Расулевники. – Тошкент: Фан, 1966. – 120 б.
13. Неразик Е.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма (По материалам Беркут-калинского оазиса). – Москва: Наука, 1966. – С. 13.
14. Распопова В. Раннесредневековый согдийский город (по материалам Пенджикента): дисс. ... д-ра ист. наук в форме научного доклада. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 32.
15. Согдийские документы с горы Муг. Юридические документы и письма. – Вып. II / Чтение, перевод, комментарии В.А.Лившица. – Москва, 1962.
16. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб: Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н. э. – VII в. н. э. – Ташкент: 2000. – С. 16.



UO‘K:94:070.4(575. 146)

Bozorgul O‘RINOVA,
BuxDU dotsenti, t.f.n
E-mail:bazargul – urunova 11

BuxDU professori, t.f.d S.Inoyatov taqrizi asosida

THE ROLE OF THE PRESS IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF INDEPENDENT UZBEKISTAN

Annotation

The article analyzes increasing role of periodical press bodies and their importance in ensuring the well-being of our people in the context of sustainable development of Uzbekistan, works of specialists in the field of ensuring the economic, political and cultural integration of Uzbekistan into the world community. The article also reveals the increase in the number of speeches on the topic in the press bodies of the republic and regions based on the analysis of the articles.

Key words: Independence, press, information, state, society, world, progress, publishing, legal, reform, citizenship, government, research, journalism.

РОЛЬ ПРЕССЫ В ПРОГРЕССЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НЕЗАВИСИМОГО УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье проанализировано повышение роли периодической прессы в контексте устойчивого развития Узбекистана, её чрезвычайная важность в обеспечении благополучия нашего народа, выполнен обзор работ специалистов в области обеспечения экономико-политической и культурной интеграции Узбекистана в мировое сообщество. Также в статье, на основе анализа публикаций, выявлен рост количества выступлений по данной теме в органах печати республики и регионов.

Ключевые слова: Независимость, пресса, информация, государство, общество, мир, прогресс, издательство, правовой, реформа, гражданство, власть, исследование, журналистика.

MUSTAQIL O‘ZBEKISTONNING BARQAROR RIVOJLANISH TARAQQIYOTIDA MATBUOTNING ROLI

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonning barqaror rivojlanish kontekstida davriy matbuot organlarining rolini kundan-kunga oshib , takomilida xalqimiz farovonligini ta‘minlashda ularning roli nihoyatda muhimlik kasb etayotganligi , O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga iqtisodiy – siyosiy, hamda madaniy integratsiyalashuvini ta‘minglashda soha mutaxassislari asarlari tahlilga tortilgan . Shuningdek maqolada respublika va viloyatlar matbuot organlaridagi mavzuga oid chiqishlar sonining ortib borishi maqolalar tahlili asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Mustaqillik , matbuot , axborot, davlat , jamiyat, jahon, taraqqiyot, nashriyot, huquqiy, islohot, fuqarolik, hokimiyat, tadqiqot, jurnalistika.

Kirish. Mustaqillik sharoitida O‘zbekiston jamiyatida kuchli demokratlashuv jarayoni yuz bermoqda. Jamiyatni demokratlashtirishni esa vaqtlı matbuotni rivojlantirmasdan, uni yangi yo‘nalishga solmasdan amalga oshirib bo‘lmaydi. Jahon hamjamiyatidagi yuz berayotgan globallasuv , axborot – informasion muhitidagi takomillashuv , shuningdek, hozirgi g‘oyalari kurashi jamiyat ijtimoiy – siyosiy, ma‘naviy – mafkuraviy, axloqiy – ruhiy holatiga to‘g‘ri , xolisona baho berish vaqtlı matbuotning rolini ahamiyatini oshirmoqda. Shunday sharoitda davlat va jamiyatning rivojlanish strategiyasida matbuot vositalarining o‘rni va rolini o‘rganish, ilmiy tahlil qilish zarurati sezilmoqda. Bugungi kunda matbuot sahifalarida yoritilgan maqolalarda mamlakatda qurilayotgan demokratik jamiyat uning ma‘naviy, axloqiy, huquqiy tamoyillari bilan hamohangligi takidlab o‘tiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Vaqtlı matbuot tarixi doimo O‘zbekiston tarixchilari, va boshqa gumanitar fan olimlarining diqqat markazida bo‘lgan. Ayni paytda mazkur muammo mustaqillikka qadar doimo u yoki bu mafkurani targ‘ib etish masalalari bilan hamohanglikda yozilgan.

Vaqtlı matbuot, uning jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madani hayotidagi o‘rni va roli masalasi ma‘lum ma‘noda O‘zbekiston mustaqilligini, uni mustahkamlash jarayonlar, A. Jalolov, R. Jumayev, N. Jo‘rayev, S. Shermuhamedov, M. Gafarli, A. Kasayev kabi olimlar vaqtlı

matbuotning mustaqillik yillaridagi faoliyatini umumlashtirib, milliy matbuotni “to‘rtinchi hokimiyat” darajasiga ko‘tarish borasidagi fikr-mulohazalarni bildirishgan[1]. O‘rganilgan davr matbuoti tarixining barcha tadqiqotlari, shubhasiz ilmiy, publisistik, tarixshunoslik va adabiyotshunosligimiz rivojiga muhim hissa bo‘lib qo‘shildi. Mustaqillik tufayli O‘zbekiston matbuoti tarixini yangidan tadqiq etishga kirishgan olimlar: Y.Mamatova, N.Qosimova, M.Abdurasulov, Q.Jo‘rayev, M.Mirnosirov kabilar “O‘zbekiston adabiyoti va sa‘ati”, “Xalq so‘zi”, “Sharq yulduzi”, “Muloqot”, “Tafakkur”, “Fan va turmush”, “O‘zbekiston tarixi”, “O‘zbekiston matbuoti” kabi gazeta-jurnallar tahliliga e‘tibor qaratdilar. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston olimlari vaqtlı matbuot tarixi, nazariyasi, amaliyoti bilan bog‘liq bir qator dissertatsiyalarni tayyorladilar. Ularning ayrimlari bevosita vaqtlı matbuot tarixi, nazariyasi masalasiga taalluqli bo‘lsa, qolganlarida ushbu masalalar boshqa muammolar bilan uyg‘unlikda hal etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishi umum qabul qilingan tarixiy metodlar – qiyosiy statistik va mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, tarixiylik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo‘lib, unda mustaqillik matbuoti solnomasi yaratishda katta ahamiyatga ega bo‘lgan, davr tarixini aks ettiruvchi manbalar o‘rganilgan hamda tadqiqot jarayonida ko‘plab manbalar ilmiy muomalaga jalb etilgan.

Tahlil va natijalar. Ulkan texnik taraqqiyot, shu bilan bir vaqtda olamshumul voqea – hodisalar, qirg'inbarotlari siyosiy qaltisliklarga boy bo'lgan yuz yillik nihoyasida o'z istiqloqligiga erishgan O'zbekiston oldida bir siyosiy tuzumdan boshqasiga o'tishdek murakkab mas'uliyatli vazifa ko'ndalang bo'lganligi, xuddi shu ulkan vazifalar qatorida respublikamizda ommaviy axborot vositalari tizimini butkul yangi va zamonaviy demokratiya talablari asosida qurishdek tarixiy maqsadlar ham borligi, mustaqillik poydevorini mustahkamlashga bag'ishlangan rang-barang maqolalar tahlili asosida dalillangan.

“Matbuot va axborot vositalarini to'rtinchi hokimiyat sifatida e'tirof etish huquqiy davlat oyoqqa turishining muhim shartlaridan ekanligi bugungi kunda hech kimga sir emas”, - degan edi Islom Karimov xorijiy axborot agentligi muxbirining savoliga javoban. “Modomiki, O'zbekiston erkin, ochiq huquqiy demokratik davlat qurishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yan ekan, bu shartlarni so'zsiz bajarish kerak. Mamlakatimiz Konstitutsiyasi va qonunlari ham aynan mazkur mezonlardan kelib chiqib yaratildi”[2].

Bugungi hayotimizni ommaviy axborot vositalarisiz tasavvur etish qiyin. Sababi, ular odamlarni muayan hududda va jahon ayvonida sodir bo'layotgan muhim ahamiyatga ega yangiliklar hamda o'zgarishlardan tezkor ravishda boxabar qiladi. Bundan tashqari ayrim voqea hodisalarga nisbatan keng jamoatchilik fikrini shakllantirib, turli sohalar rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa huquqiy demokratik adolatli va kuchli fuqarolik jamiyati qurishda, qonun ustuvorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois mustaqillik yillarida yurtimizda OAVga demokratik islohotlarni jadallashtirish va inson manfaatlarini muhofaza qilishning asosiy omillaridan biri sifatida qaralmoqda, uning huquqiy kafolatlari yaratilganligi ham matbuot sahifalarida berilgan maqolalarda to'liq aksini topgan: “Matbuot va uning huquqiy asoslari”, “Axborot sohasini isloh qilishning ahamiyati va zarurati”, “Milliy axborot makonini mustahkamlash -davr talabi”, “Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish jarayonida OAV faoliyatining ishtirok etishi uchun huquqiy asoslar yanada mustahkamlanmoqda”, kabi maqolalarda bu dolzarb mavzu mohiyati chuqur tahlil etilgan.

Bugungi kunda O'zbekiston matbuoti va axborot agentligi tomonidan gazeta, jurnal, axborotnoma, byuletin, radio, televideniye agentligi veb - sayt kabi yetti turdagi OAVi davlat ro'yxatiga olinmoqda. Shu jarayonda ularning soni tobora ko'payib borayotganini kuzatish mumkin .

“1991 yili diyorimizda 343 ta gazeta, 50 ta jurnal, 1ta televideniye, 1 ta axborot agentligi-jami 395 ta OAV bor edi. 2010 yilda ularning soni 1218 taga yetdi. Shundan 696 tasini gazetalar, 250 tasini jurnallar, 17 tasini axborotnoma-byuletinlar, 4 tasini axborot agentliklari, 65 tasini televideniye, 36 tasini radio, 150 tasini veb-saytlar tashkil etadi”.

Joriy yilning iyuliga qadar esa, “1635 ta OAV ro'yxatdan o'tkazildi. Ularning, 665 tasi gazetalardan, 365 tasi jurnallardan, 15 tasi axborotnoma-byuletinlardan, 4 tasi axborot agentligidan, 70 tasi televideniye, 37 tasi radiodan, 480 ta veb-saytdan iborat” [3]. Nashrlar soninig oshishi bilan bir qatorda ularning sifati mazmun mohiyatidagi o'zgarishlar ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu borada, Respublikamiz mustaqillik poydevorini yaratishga bag'ishlangan , rang -barang maqollalarda matbuotning O'zbekiston bosib o'tgan yo'li va O'zbekistondagi muhim iqtisodiy - siyosiy ma'naviy - ma'rifiy sohalaridagi islohotlarni amalga oshirishdagi roli va o'rni benihoya ekanligiga, tom ma'nodagi to'rtinchi hokimiyat maqomida faoliyat olib borayotganligiga to'la ishonch hosil qilish mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki bugungi kunda , huquqiy tarbiya va fuqarolar huquqiy savodxonligini

oshirishda matbuot vositalari samarali faoliyat olib borayotganligi tahsinga loyiqdir. Ijtimoiy adolatsizlik, demokratiya va oshkoralikning kushandasidir. Shu ma'noda o'z faoliyatini ushbu yo'nalishda olib borayotgan nashrlarimiz: “Ijtimoiy fikr, inson huquqlari”, “Postda”, “Maskan”, “Xo'jalik va huquq”, “Hayot va qonun” kabi gazeta jurnalar diqqatlarini dolzarb muammolarga qaratdilar. Aytish mumkinki, jamoatchilik nazoratining ta'sirchanligi bois kishilar qalbi va ongida jamiyatimiz hayotida ro'y berayotgan tub ijobiy o'zgarishlarga nisbatan kechayotgan xayrihohlik va birdamlik kayfiyati faollashmoqda.

Demokratiya tushunchasining shu qadar bahsli shu qadar mulohaza qilib ko'riladigan o'rinlari bor ekanki, hozirda G'arb matbuotida emin-erkin qo'llanilayotgan ayrim jurnalistik vositalardan milliy matbuotchilimizda to'g'ridan-to'g'ri foydalanish, afsuski, ko'p jihatlardan milliy axloqimiz, milliy tushunchalarimiz va qadriyatlarimizga to'g'ri kelmasligi Sherzodxo'ja Abduraximxo'ja o'g'lining “Xalq so'zi” gazetasida berilgan “Milliy ruhga sadoqat” maqolasida tahlil qilingan. Mamlakatning har bir fuqarosi, fuqarolik institutlari faoliyatlarida keng ishtirok etishadi va ular orqali siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy ma'naviy va huquqiy jihatdan o'z ehtiyojlarini qondiradilar. Bu borada esa matbuot organlarining faolligi zarur hisoblanadi.

Ishda tahlil qilingan matbuot vositalari talqinidagi yosh olimlar va jamoatchi muxbirlar materiallaridan shu narsa ayon bo'ldiki, hozirgi paytda mamlakatimiz axborot makonida haqiqiy fikrlar xilma-xilligi shakllanib bormoqda. Jumladan, yurtimizda faoliyat yuritayotgan har bir siyosiy partiya o'z gazetasiga ega. Bu o'rinda “O'zbekiston ovozi”, “Milliy tiklanish”, “Fidokor”, “Adolat”, “XXI asr” kabi gazetalarini ko'rsatib o'tish mumkin. Shuningdek, bu davrda mamlakatimiz yangi nashrlari “Xalq so'zi”, “Hurriyat”, “Soliq to'lovchining jurnali”, “O'zbekiston havo yo'llari”, “Paxtachilik”, “O'zbekiston avtomobil sanoati” kabi gazeta va jurnallari chop etila boshlandi[4]. Mustaqillik yillarida Respublikamizning viloyatlarida ham yangi nashrlar paydo bo'ldi. Nukusda “Amu tongi”, Toshkenda “Kommerchskiy vestnik”, “Mahalla”, Samarqandda “Karvon”, Andijonda “Hissador”, Karshida “Kamolot”, Urganchda “Tadbirkor”, Namanganda “Namangan futbol”, Navoiyda “Ishbilaromon odamlar uchun” Buxoroda “Buxoro mavjlari”, Xivada Xorazm viloyati o'lkashunoslik jamiyatining “Xiva” bezakli adabiy-badiiy jurnallarining chop etila boshlanishi vaqtli matbuotda demokratik jarayonlarning takomillashib borishi bilan hamohanglikda amalga oshdi[5]. Ayni paytda yangi iqtisodiy yo'nalishdagi, bank tizimidagi o'zgarishlar va iqtisodiyotni yanada chuqurlashtirish bilan bog'liq masalalarni yorituvchi alohida jurnalistika tizimi ham shakllanmoqda. Qolaversa, diniy-ma'rifiy yo'nalishdagi «Islom nuri», «Imom al-Buxoriy saboqlari», «Movarounnahr musulmonlari», «Hidoyat», «Mo'minalar» kabi nashrlar paydo bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoniga binoan «Taraqqiy» gazetasi tashkil topgan sana – 27 iyun mamlakatimizda “Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni”[6] deb e'lon qilindi. Mustaqillik sharoitida Respublika vaqtli matbuot tizimida ro'y bergan eng muhim o'zgarishlardan biri – o'zbek tilidagi nashrlarning ko'payishi bilan birga, Respublikada yashovchi boshqa xalqlar, masalan, o'zbeklar, qozoqlar, turkmanlar tilida maxsus ro'znomalarning tashkil etilishidir. Mamlakatimizda 153 gazeta va jurnal turli tillarda nashr qilinadi , ular orasida ikki, uch , hatto, to'rt tilda chop etiladigan nashrlar ham bor [6]. O'zbekiston respublikasi ommaviy axborot vositalarining erkin deb e'lon qilinishi va “Ommaviy axborot vositalari tug'risidagi” maxsus qonunning qabul qilinishi muhim siyosiy-madaniy voqea bo'ldi[7].

Umuman olganda , jurnalistikaning haqiqiy “to‘rtinchi hokimiyat” ga aylanishi uchun quyidagi to‘rtta muhim huquqiy asos bo‘lishi maqsadga muvofiq:

-demokratik va mustahkam konstitutsiyaviy kafolat hamda uning amalga oshirilishi;

- Demokratik qonunlar va huquqiy normalar (shu jumladan , ommaviy axborot vositalari iqtisodiy erkinligining huquqiy kafolati) hamda ularning amalda ishlashi ;

- siyosiy erkinlik shart-sharoitlari , ya‘ni davlat hokimiyatining ommaviy axborot vositalari ishiga aralashuvining tadqiqi hamda ularning hukumatni tanqid qilish huquqi ;

-eng so‘nggi, lekin muhim asos -mutaqil sud hokimiyati [8].

O‘rganilgan davr matbuoti tarixining barcha tadqiqotlari, shubhasiz ilmiy, publisistik, tarixshunoslik va adabiyotshunosligimiz rivojiga muhim hissa bo‘lib qo‘shildi. Mustaqillik tufayli O‘zbekiston matbuoti tarixini yangidan tadqiq etishga kirishgan olimlar “O‘zbekiston adabiyoti va sa‘ati”, “Xalq so‘zi”, “Sharq yulduzi”, “Muloqot”, “Tafakkur”, “Fan va turmush”, “O‘zbekiston tarixi”, “O‘zbekiston matbuoti” kabi gazeta-jurnallar tahliliga e‘tibor qaratdilar. Umuman, mamlakatimizdagi ijtimoiy siyosiy barqarorlik, izchil olib borilayotgan islohotlarning sifati va samarasi jamoatchilik fikrining holatiga bog‘liq bo‘lib , uni shakllantirishda ijtimoiy institutlarga, xususan, ommaviy axborot vositalariga keng o‘rin beriladi. Zotan, bugun oldimizda o‘zbek ommaviy axborot vositalarini jahon matbuotining eng ilg‘or, zamonaviy andozalari darajasiga olib chiqish hamda milliy o‘ziga xos shakl va mazmuni qaror toptirishdek muhim vazifa turibdi. Shu maqsadda mamlakatimizda ommaviy axborot vositalari faoliyatini tartibga solishga qaratilgan va xalqaro huquq normalari hamda demokratik talablarga javob beradigan qonunchilik tizimini yaratish, uni doimiy tarzda mustahkamlab borish muhim ahamiyatga ega bo‘lib hisoblanadi, Qonun va normativ hujjatlarining qabul qilinishi jurnalistlarning ijtimoiy nufuzini oshiradi. Bu esa o‘z navbatida mamlakatimizning barqaror rivojlanishida matbuot vositalari muhim ahamiyatga egaligidan dalolatdir. Shu tariqa ishonchimiz komilki , tarixni mojarolar va adovat emas , xalqlar o‘rtasidagi hamqorlik va barqaror rivojlanish, o‘zaro ishonch olg‘a harakatlantiradi degan ijtimoiy fikr , respublika hamda viloyat nashrlarida o‘z ifodasini topdi.

Xulosa va takliflar. Vaqtli matbuotning “to‘rtinchi hokimiyat” sifatidagi o‘rni va roli uning jamiyatda amalga oshirilayotgan barcha sohalaridagi islohotlarning borishiga ta‘sir eta olishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy hodisa ekanligi ochib berildi. Eng muhimi, vaqtli matbuotga nisbatan eskicha

qarash-uning sof mafkuraviy siyosiy kuch ekanligi to‘g‘risidagi tasavvurlardan xalos bo‘lindi. Unga nisbatan munosabat sifat jihatidan o‘zgardi. Matbuot omma fikrini o‘zida ifoda eta bordi, shu asnoda o‘z sahifalarida xalq xohish - irodasini umumxalq manfaatini va umumjamiyat istiqbolini ifoda eta boshladi. Natijada, uning obro‘-e‘tibori , ijtimoiy nufuzi ortdi jamiyat va xalq oldidagi burchini xolisona ado etdi, erkin matbuotga aylandi. Matbuot vositalari, aholida yangicha tafakkur va ongni shakllantirishda ta‘sirchan qurol bo‘lib, kishilarning fikr va xohish irodasining erkin, ammo xolis ifodachisi, aytish mumkinki, inson manfaatlarining izchil va faol himoyachisi bo‘ldi. Ayni shu ommaviy axborot vositalari qonunchilik me‘yorlarini ro‘yobga chiqarish, islohotlarning borishi va inson huquqlariga rioya etilishi ustidan nazorat qilishning ta‘sirchan vositasi bo‘lib shakllandi.

Milliy davlatchilik sharoitida O‘zbekiston hukumati vaqtli matbuotni rivojlantirish, uning nufuzini ko‘tarishning bosh homiysiga aylandi. Gazeta-jurnallarning amaliy faoliyatida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma‘naviy-axloqiy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarilishiga imkon beruvchi vosita sifatida qaradi. Shu asnoda vaqtli matbuot vositalarining samarali faoliyat olib boishi uchun huquqiy asos yaratildi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, mavjud qonunchilik asosida vaqtli matbuot vositalarining moddiy bazasi rivoj topdi, tashkiliy islohotlar amalga oshirildi. Jurnalistlar faoliyatini takomillashtirish qo‘llab -quvvatlandi , ijodiy faoliyatda demokratik tamoyillar joriy etila boshlandi, gazeta va jurnal xodimlarining har qanday vaziyatda o‘z fikrini erkin ifodalashi, axborotlarni qonunlar bilan man etilmagan usullarda tarqatish huquqi ta‘minlandi .

Mazkur davr mobaynida O‘zbekiston jamiyatida kuchli demokratlashuv jarayonlari yuz berdi. Jamiyatni demokratlashtirish esa ommaviy axborot vositalari faoliyatida chuqur demokratlashtirish jarayonini takomillashtirish bilan hamohanglikda amalga oshirildi. Bir tomondan, ommaviy axborot jamiyatni demokratlashtirishning mezonini bo‘lsa, ikkinchi tomondan, jamiyatni rivojlantirishni amalga oshirish ommaviy axborot vositalarini takomillashtirishsiz ro‘y bermasligi to‘g‘risidagi ijtimoiy fikr qaror topdi. Xalqaro maydonda turli siyosiy manfaatlar to‘qnashayotgan murakkab bir sharoitda o‘z fikri va hayotiy pozitsiyasiga ega bo‘lgan xalq va jamiyatgina yengilmas kuchga aylanib, kelajagini o‘z qo‘li va aql zakovati bilan qurishga qodir bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, milliy matbuot, yurtdoshlarimizni davlat va jamiyat qurilishi, ijtimoiy -iqtisodiy va siyosiy sohadagi islohotlar, mamlakatni demokratik jihatdan yangilash jarayonlaridan xabardor qilish bilan birga , O‘zbekiston taraqqiyoti va manfaati har birimiz uchun birlamchi ekanini doimo anglatib turuvchi asosiy vositaga aylandi.

ADABIYOTLAR

1. Ўринова Б. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий -иқтисодий ва маданий жараёнларни ёритишда вақтلى матбуотнинг роли.(Монография).-Бухоро:2004, - Б 16.
2. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. -Тошкент :Ўзбекистон. 1993.- Б 325
3. Шукуров С. Адолат ва ошкоралик кўзгуси . //Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 2018, -3-сон,- Б 9.
4. Ўзбекистон Республикаси 100 саволга 100 жавоб .Тошкент: 1998 - Б 125.
5. Ўринова Б. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий -иқтисодий ва маданий жараёнларни ёритишда вақтلى матбуотнинг роли .(Монография).-Бухоро:2004, - Б 16.
6. Абдуазимова Н. Миллий журналистика тарихи .(Миллий истиклол даври) Икки жилдлик . Иккинчи жилд .Тошкент: Шарқ. 2008.-Б 238.
7. “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида “ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.1997йил 26-декабрь. Қаранг: (Янги тахрирда Оммавий ахборот воситаларини қўллаб қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисидаги Қонун 2022 йил , 27 июнда қабул қилинди).
8. Абдуазимова Н. Қонун асосида фаолият кўрсатувчи матбуот ва унинг ҳуқуқий асослари //Жамият ва бошқарув,2004 , 4-сон.



UDK:551:553:411

Murodilla XAYDAROV,
Geologiya fanlari universiteti professori, t.f.d
E-mail: olmos1972@mail.ru
Mirhomid MIRAKBAROV,
O'zMU Tarix fakulteti mustaqil izlanuvchisi

O'zMU dotsenti, t.f.n.S.Atajanova taqrizi asosida

HISTORY AND PROSPECTS OF UZBEKISTAN GEOLOGY: THE EXAMPLE OF MURUNTOV GOLD MINE (1929-2024)

Annatation

In this article, historical problems and inconsistencies related to the history of the opening of gold mines in the history of the geology of Uzbekistan have been revealed in detail, revealing archival data. Introduction of an effective management system in geological enterprises by transforming them based on advanced international experience, the history of geological exploration activities aimed at opening new deposits of minerals, direct development of deposits for industrial development Information is given on the processes of increasing the flow of foreign investments, the history of scientific research and the fundamental reform of the conducted research activities, and the organization of modern production facilities in the regions with historical consistency.

Key words: technologies, mining and metallurgical industry, phosphorite mine, paleogeography, geodesy, granitoid intrusives, tectonic movements, fossil deposits and mining, Muruntov, Kalmakir, Dalniy and Sarik-chokki.

ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ГЕОЛОГИИ УЗБЕКИСТАНА: НА ПРИМЕРЕ ЗОЛОТОГО РУДНИКА МУРУНТОВ (1929-2024 ГГ.)

Аннотация

В данной статье подробно раскрыты исторические проблемы и нестыковки, связанные с историей открытия золотых приисков в истории геологии Узбекистана, раскрыты архивные данные. Внедрение эффективной системы управления геологическими предприятиями путем их преобразования на основе передового международного опыта, истории геологоразведочной деятельности, направленной на открытие новых месторождений полезных ископаемых, непосредственной разработки месторождений для промышленного освоения. Приводятся сведения о процессах увеличения потока иностранных инвестиций, история научных исследований и коренное реформирование проводимой научной деятельности, организация современных производств в регионах с исторической закономерностью.

Ключевые слова: технологии, горно-металлургическая промышленность, фосфоритовый рудник, палеогеография, геодезия, гранитоидные интрузивы, тектонические движения, месторождения ископаемых и горное дело, Мурунтов, Калмакир, Дальний и Сарик-чокки.

O'ZBEKISTON GEOLOGIYASI TARIXI VA ISTIQBOLLARI: MURUNTOV OLTIN KONI MISOLIDA (1929-2024 YY.)

Аннотация

Mazkur maqolada O'zbekiston geologiyasi tarixida oltin konlari bilan bog'liq tarixiy muammolarni arxiv ma'lumotlarga tayangan ilmiy adabiyotlarga asoslanib o'rganilishi ilmiy masalani batafsil aniqlash imkonini bergan. Geologiya sohasi korxonalarini ilg'or xalqaro tajriba asosida transformatsiya qilish orqali ularda samarali boshqaruv tizimini joriy etish, foydali qazilmalarning yangi konlarini ochishga yo'naltirilgan geologiya-qidiruv ishlari tarixi, konlarni sanoatda o'zlashtirish uchun to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimini ko'paytirilish jarayonlari, ilmiy tadqiqotlar tarixini va olib borilgan izlanishlarni faoliyatini tubdan isloh qilish hamda hududlarda zamonaviy ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etilganligini takomillashtirilgan holda tarixiy izchillik bilan bog'lash bo'yicha ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: texnologiyalar, kon-metallurgiya sanoati, fosforit koni, paleogeografiyasi, geodeziya, granitoid intruzivlar, tektonik harakatlar, qazilma konlari va ma'dan, Muruntov, Qalmaqir, Dalniy va Sariq-cho'qqi.

Kirish. O'zbekiston insoniyat sivilizatsiyasi beshiklaridan biri sifatida jahon xalqlari moddiy va ma'naviy xazinasiga beqiyos hissa qo'shgan yurtdir.

Ayniqsa, ajdodlar merosi abadiyatga daxldor ma'naviy xazinadir. O'rta asrlarda falsafa, matematika, astronomiya, mineralogiya, geodeziya metallshunoslik, tarix, xullas tabiiy-ilmiy va gumanitar fanlardan birdek ilmga ega bo'lgan Muhammad Muso Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad Farg'oniyning muborak nomlari tarix sahifalariga abadul-abad muhrlangan. Ularning buyuk dahosi bugungi

yuksak texnologiyalar asri uchun zarur bo'lgan kashfiyotlarni taqdim etayotganligi esa isbot talab qilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 2014 yilning 15-16 may kunlari Samarqandda bo'lib o'tgan "O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro konferensiyani ochilish marosimidagi nutqida: "Bizning istagimiz shuki, Sharq qo'lyozmalarida saqlanayotgan ulkan merosdan barcha-barcha insonlar bahramand bo'lsin. Ularni odamlarga, avvalambor, yoshlarimizga yetkazish ayni muddao bo'lur edi. Men

yoshlarimizga murojaat qilar ekanman, ularga doimo: "Biz buyuk ajdodlarimiz bilan faxrlanishimiz, g'ururlanishimiz kerak", deb aytaman. Ayni vaqtda "Faqat g'ururlanishning o'zi yetarli emas, kelinglar, o'zimiz ham, xuddi ular kabi, mana shu bebaho merosga o'z hissamizni qo'shaylik!-deb takrorlayman" [1], kabi da'vatga chorlovchi fikrlar bildirdi.

Yer osti xazinalarimiz - buyuk boyligimizdir. Faqat ulardan oqilona, samarali, tejab foydalanish davlatimizni ravnaq toptirishning puxta zaminini yaratadi. Shunday ekan, mamlakatimiz kon-metallurgiya sohasi qanday taraqqiyot yo'lidan o'tganligi, uning tarixi qaysi davrlarga borib taqalishini bilish har bir ziyoli kishini tarixga e'tiborsiz qoldirmaydi.

Darhaqiqat, bebaho merosga hissa qo'shish, shu merosni o'rganish, boyitish, targ'ib qilish ishlari istiqloqlning dastlabki yillaridanoq boshlandi. Biz bu sopadagi ilmiy izlanishlar sovetlar davrida, mustaqillik yillarida alohida tizimli rivojlanganligini mamlakatimizda ilmiy izlanishlar tarixi, ilmiy meroslarimiz ta'siri bo'lganligini ta'kidlab o'tamiz. O'zbekistonning paleogeografiyasi, geodeziya, konchilik, metallurgiya, geologiya sohalaridagi qadimgi davrdan bugungi kunga qadar rivojlanish tarixini tadqiq etish, uning dolzarb muammolarini o'rganish kelgusida kon-metallurgiya sanoati istiqbollarini ochishga muhim turki bo'lib hisoblanadi. Mustaqil O'zbekistonning xomashyo bazasini yaratishda konchilik sohasini taraqqiyoti nihoyatda muhim. Konchilik taraqqiyoti orqali mamlakatda yer osti boyliklarining joylashuvi, ular miqdori, tarkibi va ahamiyatli jihatlari o'rganiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev Geologiya fanlari universiteti kampusi bunyondorligi bilan tanisha turib "Ilm bizning qonimizda, genimizda bor. Bu markaz ham uchinchi Renessans poydevorlaridan biri" [2], - deb ta'kidlagan edi. Shuningdek, Prezident o'z fikrlarini davom ettirar ekan, "Ilm-fan barcha sohalarini fundamental rivojlantirish uchun asos. Avvaldan e'tibor berganimizda geologiyaning hamma yo'nalishlari bo'yicha 15-20 foiz aholini ish bilan ta'minlashimiz mumkin edi. Mana endi olimlarga sharoit yaratishga harakat qilyapmiz, intellektual mulkni asrab, qo'llab-quvvatlayapmiz. Intellektual mulk uning egasiga ham, davlatga ham manfaat keltiradi" deya ta'kidlab o'tdilar.

O'zbekistonda kon-metallurgiya sanoatini rivojlantirish davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi. Kon-metallurgiya sanoatini yuksaltirish davlat iqtisodiy qudratining asosidir.

Qizilqum sahrosining qoq markazida joylashgan mo'jiza shahar - Zarafshon shahri hududi 2,5 ming gektar maydonni egallab turibdi. Muruntov konining kashf qilinishidan boshlangan bunyodkorlik ishlari jadal sur'atlar bilan davom etmoqda. Bugungi kunda Zarafshon sanoat mintaqasi sifatida mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Istiqloq yillarida ushbu hudud infratuzilmasini yaxshilashda ham, sanoat korxonalarini modernizatsiya qilishda ham ulkan ishlar amalga oshirilmoqda[3]. Natijada esa NKMK Markaziy kon boshqarmasi tasarrufidagi barcha korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlari oshdi, mehnat unumdorligi yaxshilandi.

Bugungi kunda Respublikada qazib olinayotgan oltinning asosiy qismi Navoiy viloyati hissasiga to'g'ri keladi. Navoiy viloyatida oltin asosan Muruntov oltin konidan qazib olinadi. Yevrosiyo mintaqasida eng yirik hisoblangan Markaziy Qizilqumdagi Muruntov oltin koni ruda zahiralarning ko'lamini, texnologik sharoitlarining quvayligi, ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatining yuqoriligi va boshqa xususiyatlariga ko'ra dunyodagi eng noyob konlar sirasiga kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda ilk bor rejalashtirilgan geologik tadqiqotlar tarixi 1920 - yillar oxiriga borib taqaladi. 1920 yillarda O'rta Osiyo universitetining fizika-matematika fakultetida faoliyat yuritgan yirik olimlar va mutaxassislardan O.K.Lange, M.M.Protodyakonov, A.S. Uklonskiy, V.G. Muxin, N.F.Bezobrazovalar rahbarligida "Geolog mutaxassislar bo'limi" tashkil etilgandi. Ko'p o'tmay 1926 yilda Geologiya qo'mitasining "O'rta Osiyo bo'limi" tuzildi. Mazkur bo'lim olimlaridan D.V.Nalivkin, A.E.Fersman, D.I. Shcherbakov kabilar rahbarligida dastlabki yirik geologik ekspeditsiyalar uyushtirildi. 1931 yilda O'rta Osiyo universiteti huzurida "O'rta Osiyo geologik va qidiruv boshqarmasi" tashkil qilinib, 1933 yilda u O'rta Osiyo industriya institutining Konchilik fakultetiga aylantirildi.

1932 yilda O'zbekistonda Fan qo'mitasi tashkil etilib, uning qoshida Gidrogeologiya va muhandislik geologiyasi, geolog va mineralogiya ilmiy tadqiqot instituti tashkil etildi. 1940 yillar oxirida respublikada ko'mir, rangli va noyob metallar, grafit, oltingugurt va boshqa boyliklarni qazib olish istiqboli, Qoramozor konida kon sanoatini tiklash, Olmaliq, Angren, Langar, Qo'ytosh, Qoratepa, G'ozg'on, Sho'rsuv va boshqa konlarning ochilishi, neft va oltingugurt paragenezisi, formatsiyalar to'g'risidagi ma'lumotlar, gidrogeologiya va muhandislik geologiyasi va boshqa ilmiy yo'nalishlarda keng miqyosli ishlar bajarildi. Ularning natijalari 3 jildli "O'zbekiston geologiyasi", "O'rta Osiyo geologiyasi xaritasi", "O'zbekistonning qazilma boyliklarini xaritalash", "O'zbekistonning qazilma boyliklari" kabi kitoblari orqali ilmiy jamoatchilikka yetkazildi [4].

1930 - 1940 yillarda ayrim kon va tumanlar mukammal tekshirildi. 1937 yilda O'zbekistonning mayda masshtabli geologik xaritasi va shuningdek, unga oid uch tomlik "O'zbekiston geologiyasi" kitobi ham nashrdan chiqarildi. O'zbekistonning mineral xom ashyo boyliklarini tekshirishga bag'ishlangan asarlar ham chop etila boshlandi jumladan, B.N. Nasledovning "G'arbiy Tyanshan va O'zbekiston metallogeniya asosiy belgilari" asari va bir qator boshqa tadqiqotlarida O'rta Osiyo rudali tumanlarining geologik tuzilishi va undagi mavjud ma'dan konlari tavsiflab berildi. O'rta Osiyo geologiyasi misolida tektonik harakatlarning uzluksizligi haqidagi muammoni esa V.I.Popov oldinga surdi.

Konchilik sohasining rivojlanishida akademik H.M.Abdullaevning xizmatlari beqiyos. Uning sheelitli skarnlar paydo bo'lishi va istiqbollari haqidagi yangi nazariyalari 1947 yilda "O'rta Osiyoning sheelitli skarn konlari geologiyasi" nomli monografiyasida bayon qilingan. H.M.Abdullaev rahbarligida rudali konlar bilan otqindi jinslarning genetik bog'liqligi haqidagi muammo ustida ko'pgina olimlar ish olib bordilar. Ushbu muammo yechimini H.M.Abdullaev "Rudalanishning granitoid intruzivlar bilan genetik bog'liqligi" degan asarida ilmiy asoslab berdi. Ruda konlarining kelib chiqishi (genezisi), joylanishi va bu konlarni topish istiqbollari H.M.Abdullaev tomonidan yanada yuksak pog'onaga ko'tarildi.

Geolog olim I.H. Hamroboevning "G'arbiy O'zbekistonda magmatizm va postmagmatizm jarayonlari" (1958) degan asari G'arbiy O'zbekistonda bir qator oltin va boshqa konlarni aniqlashga asos bo'ldi. O'zbekistonlik bir guruh geologlar jumladan, H.T.To'laganov, V.G.Garkoves, I.H.Hamroboev, I.S.Sokol, Z.L.Paleyler 1966 yilda Muruntov oltin konini ochishda katta xizmat ko'rsatdilar.

Tadqiqot metodologiyasi. XX asr 60 - yillarida O'zbekiston olimlari tomonidan Tyanshan tog'larining Ural tog'lari bilan genetik bog'liqligi to'g'risidagi fikr-mulohazalar ilgari surildi. Tyanshan tog'lari Qizilqum cho'llari tomon davom etib, Quljuqtov, Bukantov tumanlarida yer yuzasiga

chiqadi va yana Amudaryo quyi oqimi tomon yer ostida davom etib, Sulton Uvays tog'lari tag'in yer yuzida paydo bo'lishi aniqlandi. Qizilqumda va Sulton Uvays tog'larida Ural tog'lariga xos oltin, temir, nikel kabi konlarning ochilishi muhim ahamiyat kasb etdi.

70 - yillarda kon sanoati taraqqiyotida yetakchi olim Vahob Raximovning xizmatlari beqiyos. Asosiy ilmiy ishlari konlarni qazib olish natijasida tog' jinslari massivida geomexanik jarayonlarning o'zgarish qonuniyatlarini aniqlash, tabiiy va texnogen konlarning mineral xom ashyo potentsialidan to'la va kompleks foydalanishni ta'minlaydigan ekologik toza texnologiyalarni yaratish va qo'llash hamda konchilik ishlarida elektronoptik asboblari va sun'iy yo'ldoshlar orqali zamonaviy marksheyderlik texnologiyalarni qo'llashning ilmiy asoslarini ishlab chiqish muammolariga bag'ishlangan [5].

Mustaqillik yillarida akademik Vahob Rahimov mazkur muammolar ilmiy yechimini topishda juda ko'plab konchilik sohasi olimlariga rahbarlik qilgan.

O'tgan asrning 80 - yillarida O'zbekiston yuqori sifatli oltin tashqari mis, qo'rg'oshin, ruh, tabiiy gaz va boshqa xom ashyo maxsulotlari yetkazib berib, sobiq Ittifoq xazinasini boyitib keldi. Rangli metall korxonalari Markaz qaramog'ida bo'lib, ko'proq xom ashyo qazib olish, dastlabki ishlov berish bilan shug'ullanardi. Bu korxonalarining mahsuloti respublikadan tashqariga olib ketilardi.

Faqatgina istiqbol sharafiga, mustaqillik shukhi va yurtboshimizning sa'y-harakatlari bilan qisqa vaqt ichida o'zbek xalqi barcha sohalarda katta yutuqlarga erishdi. Ulug' ajdodlarimiz qoldirgan boy madaniy, ma'naviy merosni o'rganish va undan bahramand bo'lish sharafiga muayassar bo'ldik. Respublika tabiiy yer usti va yer osti boyliklarini o'zlashtirish uchun texnika yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi.

O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasida iqtisodiy imkoniyati keng davlatlardan biri bo'lib, Respublikada qazib chiqarish va qayta ishlash korxonalari xom ashyo bazasini yaratish va kengaytirish chora - tadbirlari izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Uning kon-metallurgiya sanoati rivoji iqtisodiyotimizning barqaror o'sishida muhim ahamiyat kasb etdi va jahon hamjamiyatining diqqatini o'ziga jalb qildi. Respublikamizda mustaqillik tufayli sanoatning ko'pgina tarmoqlari rivojlantirilib, ular orasida mashinasozlik, elektr energetikasi, gaz, kimyo, rangli va qora metallurgiya, oltin qazish va boshqa sohalarda muhim o'rin egallaydi.

Mustaqillik yillarida Respublikada boshlangan ulkan ko'lamdagi qurilishlar binokorlik materiallari sanoatini ham bunyod etish zaruratini yuzaga keltirdi.

Tabiat O'zbekiston zaminiga uning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi hamda fuqarolari turmush darajasini oshirish uchun yetarli miqdorda mineral-xom ashyo resurslarini in'om etgan.

O'zbekiston oltin, kumush, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, tabiiy gaz va boshqa ayrim foydali qazilmalar zahirasi bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi.

Respublika Prezidenti Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganidek: "Geologiya iqtisodiyotga suv va havodek zarur. Oxirgi yillarda ilmiy maktablarni tiklab, kadrlar tayyorlashga e'tibor qaratayapmiz, eng ilg'or ilmiy metodikalarni joriy etib, laboratoriya uskunalarini o'rnatib, zamonaviy sharoitlar yaratayapmiz. Endi natijaga ishlash kerak" [6].

Respublikada ancha katta miqdorda marganes konlari ham borligi aniqlandi. Oltin zahiralari mavjudligi esa alohida diqqatga molik. Inson tomonidan kashf etilgan metallardan eng nodiri bo'lgan oltin tovar-pul

munosabatlarining asosi hisoblanadi. Barcha davlatlarning tashqi savdosida u jahon valyutasi vazifasini o'taydi. Har bir mamlakat xalqaro to'lovlar uchun zahira sifatida imkoni boricha ko'proq oltin zahirasini yaratishga intiladi.

O'zbekiston oltin qazib chiqarish bo'yicha MDH mamlakatlari orasida ikkinchi o'rinda (Rossiya Federatsiyasidan keyin) va aholi jon boshiga bu ma'danni qazib chiqarish bo'yicha esa birinchi o'rinda turadi. Jahon miqyosida olganda, bu qimmatbaho metallni qazib olish bo'yicha respublika ancha yuqori o'rinni egallaydi.

Qizilqum bag'rida joylashgan - Muruntov respublikada oltin qazish bo'yicha markaz bo'lib, bu yerda 1972 yilda konchilik shahri - Zarafshon qad ko'tardi. Toshkent, Jizzax, Namangan viloyatlari hududida ham oltin qazib olinadigan bir qator konlar mavjuddir.

Foydali qazilmalar orasida rangli metallar alohida o'rinda turadi. Shuningdek respublikada mis rudasi uchraydigan yuzlab konlar ochilgan, ular orasida Toshkent viloyatining Olmaliq tumanida joylashgan uchta kon: Qalmaqir, Dalniy va Sariq-cho'qqi mis rudasi konlaridan foydalanib kelinmoqda. Ana shu konlar ochilganligi tufayli bu yerda 1951 yilda Olmaliq shahri qad rostladi. Endilikda u rangli metallurgiyaning muhim markaziga aylandi. Shuningdek, Respublika Qizilqum kengliklari, janubiy O'zbekiston va Qoraqalpog'iston hududida mis rudasi uchraydigan yana bir necha istiqbolli konlarga egamiz.

Samarqand viloyatida Ingichka va Jizzax viloyatida Qo'yotosh volfram konlari o'zlashtirilgan.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston geologiyasi tarixini o'rganish orqali iqtisodiyot va sanoat sohasiga turli konlarning qo'shayotgan beqiyos hissasi haqida ma'lumotlar aniqlangan. Shuningdek, geologiya soha vakillarining uzoq yillik samarali mehnat faoliyatlari bilan birgalikda ularning ekspeditsiyalari natijasida aniqlangan oltin konlar haqida ma'lumotlar aniqlangan. Davlatimiz rahbari ham "O'zbekistonda yangi geologiya tizimi yaratilmoqda. Uni rivojlantirishdan maqsad - tabiiy resurslarni xalqimiz manfaatiga yo'naltirish, ish joylari tashkil etib, odamlarni boy qilish" deb ta'kidlaganlar [7].

E'tirof etish kerakki, O'zbekistonda kon-metallurgiya sanoati tarixining ayrim qirralari bir guruh tarixchi va sharqshunos olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Bular sirasiga taniqli olimlar M. Ye.Masson, P.P. Ivanov, M.N. Bubnova, Yu.F.Buryakov, E.Rtveladze, O.I. Islomov, A. M.Muhammadjonov, A.S.Sagdullaev, J.Kabirov, S.I.Inoyatov va boshqa olimlarni kiritish mumkin. Biroq O'zbekiston kon-metallurgiya sanoati tarixi eng qadimgi davrlardan hozirga qadar to'liq va mukammal o'rganilib, yagona kitob holatida chop etilgan emas.

Xulosa va takliflar. Mustaqillik sharafiga va olimlar tomonidan O'zbekistonda kon-metallurgiya sanoati va geologik tadqiqotlar rivoji tarixini o'rganish va ushbu kitobni chop etishdan ko'zlangan asosiy maqsad, mustaqil yurtimiz taraqqiyotida xalqimizning olamshumul bunyodkorlik faoliyati, fidoiyligi, muhtaram Yurtboshimizning istiqbolni ko'zlab yuritayotgan oqilona siyosati tufayli qo'lga kiritilayotgan tarixiy yutuqlarimizga, avvalo bir nazar tashlash, shu asnoda qadimgi davrlardan boshlab, bugungi kunga qadar konchilik va metallurgiya sohasi tarixini tizimli ochib berish, bu yo'nalishda ilmiy xulosalar chiqarishdan iborat. Kitob barkamol avlodni konchilik va noyob soha metallurgiya tarixi bilan yaqindan tanishtirishda, zamonaviy fan va texnologiyalarning eng so'nggi yutuqlari negizida foydali qazilmalarni qazib olish va qayta ishlash sohada yetuk mutaxassislar tajribasini oshirishda ko'maklashadi va kelajakda bunyodkorlik ishlari sari chorlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Халқ сўзи” газетаси , 2014 йил 17 май.
2. <https://daryo.uz/k/2020/10/16/shavkat-mirziyoyev-geologiya-fanlari-universiteti-uchinchi-renessans-poydevorlaridan-biri>
3. “Дўстлик байроғи” газетаси, 2014 йил 11 апрель. № 29
4. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 12- жилд. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедия; 2006.- Б. 419.
5. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 7-жилд, -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси; 2007. -Б. 270.
6. <https://president.uz/uz/lists/view/4824>
7. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/08/27/new-geology/>
8. Абу Райхан Мухаммед ибн Ахмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия).Перевод А.М.Беленицкого.-Л., 1963. -С. 522.
9. Бурыков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака.-М.: Наука; 1974.-133 стр.
10. Бурыков Ю.Ф. Коллекция бронзовых художественных изделий ХИВ-начале XV века из Самарканда // Общественные науки в Узбекистане; 1966. № 8-9, -С. 35-56.
11. Бурыков Ю. Из истории горного дело и металлургии // Ўзбекистон тарихи журналы, №. 2006.-№ 4. -С. 47-61.
12. Максимов М.М. Очерк о золоте.- М.: Недра; 1977.-150 стр.
13. Пугаченкова Г.А. Золотые изделия античной поры из Узбекистана. Древняя и средневековая археология Средней Азии. -Т.: Изд-во Фан; 1990.-164 стр.
14. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 12 жилд, -Т.: ЎМЭ; 2006.- 419 бет.
15. Головин Г.Р. Горное дело производство // Туркестанский курер.-1909.-№27,28.
16. Конлар.// Бухоро ахбори; 52-сон; 1921 йил 9 октябр.
17. ЎзРМДА. И-1-фонд (Туркистон генерал-губернаторлиги фонди) 13-рўйхат; 352-ҳужжат, 1; 2, 3; 4, 5, 6, 7; 13; 14 варақлар ва уларнинг орқа томони.
18. Циличев Р. Ремесло в городе Бухаре во второй половине XIX –начале
19. XX вв. Автореф.дисс... канд.ист.наук.-Т., 1997.-23 стр.



Fayzulla XOLMAMATOV,
Qarshi davlat universiteti erkin izlanuvchisi
E-mail: f_kholmatov@gmail.com

QarDU v.b. dotsenti, PhD B.Toshpo'latov taqrizi asosida

MUSTAQILLIK YILLARIDA ICHKI ISHLAR ORGANLARIDA KADRLAR SIYOSATI TARIXI

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishgandan keyingi davrda ichki ishlar organlarida kadrlar siyosati va uning rivojlanishi ko'rib chiqiladi. Kadrlar ishida o'zgarishlar tahlil yondashuv asosida yoritiladi, bu esa O'zbekiston ichki ishlar organlarining yutuqlari va muammolari to'g'risida to'liq tasavvur beradi.

Kalit so'z: ichki ishlar, oliy harbiy-texnik bilim yurti, ichki ishlar vazirligi akademiyasi, serjant maktabi, kadr, militsiya, leytenant, bakalavr, magistratura.

ИСТОРИЯ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В ОРГАНАХ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В данной статье рассматривается кадровая политика и её развитие в органах внутренних дел Республики Узбекистан после получения независимости. Изменения в работе с кадрами освещаются на основе аналитического подхода, что даёт полное представление о достижениях и проблемах органов внутренних дел Узбекистана.

Ключевые слова: внутренние дела, высшее военно-техническое учебное заведение, Академия Министерства внутренних дел, сержантский школа, кадры, милиция, лейтенант, бакалавр, магистр.

HISTORY OF PERSONNEL POLICY IN THE INTERNAL AFFAIRS BODIES DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

Annotation

This article examines personnel policy and its development in the internal affairs bodies of the Republic of Uzbekistan after gaining independence. Changes in work with personnel are highlighted on the basis of an analytical approach, which gives a complete picture of the achievements and problems of the internal affairs bodies of Uzbekistan.

Key word: internal affairs, higher military-technical knowledge institution, Academy of the Ministry of internal affairs, serjeantmaktabi, cadre, militia, lieutenant, bachelor, master.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi - O'zbekiston Respublikasi ijroiya hokimiyati organi hisoblanib, o'z vakolatlari doirasida fuqaro va inson erkinligi va huquqlarini himoyalashda davlat boshqaruvini amalga oshiradigan, huquq-tartibotni saqlash, jamoat xavfsizligini ta'minlash va bevosita O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar organlari va Ichki ishlar vazirligining ichki qo'shinlari faoliyatining asosiy yo'nalishlarini amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar organlari uchun mutaxassis kadrlar tayyorlash bo'yicha ta'lim muassasalari tashkil etilishi va faoliyatining tarixiy shakllanish va rivojlanish jarayonlarining tarixiy ildizlari uzoq o'tmishga borib takaladi. Ular tashkiliy tuzilmaviy jihatdan tarixiy va evolyusion rivojlanish yo'lini bosib o'tgan. Albatta, ular o'z faoliyat yo'nalishlari jihatidan to'raligicha bugungi talablar va funksiyalarni o'zida mujassamlashtirmagan bo'lsa-da, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida faoliyat ko'rsatib kelganligi haqiqat.

Materiallar va metodlar. O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar organlari tarixiy shonli yo'lni bosib o'tdi, fuqarolarning tinchligi, xukuk va erkinliklari hamda konuniy manfaatlarini ximoya qilishda ishonchli faoliyat olib borgan. O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar organlari uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni beqiyos. Chunki aynan ta'lim maskanlari maxsus kasbiy bilimlarni egallagan bitiruvchilarining el-yurt osoyishtaligini saqlashdagi ahamiyati juda katta.

Ichki ishlar vazirligi tasarrufida faoliyat olib borgan ta'lim muassasalaridan yana biri bu -IIV Toshkent oliy harbiy

texnika bilim yurtidir. Ushbu ta'lim muassasasining ham kelib chiqish tarixiga e'tibor qaratsak: jumladan ta'lim muassasasi Sobiq SSSR Vazirlar Kengashining 1990 yil 15 oktyabrdagi 1730-son Qarori bilan 5375-harbiy qism negizida "SSSR Ichki ishlar vazirligi ichki qo'shinlari Toshkent oliy harbiy -texnik maktabi" tashkil etildi. Keyinchalik ushbu maktab, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 10 yanvardagi PF-318-son farmoniga muvofiq "SSSR Ichki ishlar vazirligi ichki qo'shinlari Toshkent oliy harbiy -texnik maktabi" negizida O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi "Toshkent Oliy Harbiy -Texnik bilim yurti"[1] deb o'zgartirildi. Shuningdek, bilim yurtining vazifalari hamda mutaxassislik yo'nalishlari belgilab berildi.

Mustaqillikning ilk yillarida ichki ishlar organlari va tizimlari uchun kadrlar tayyorlab beradigan o'quv muassasalari O'zbekiston tasarrufiga o'tkazildi. Xususan, 1992 yil 20 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining buyrug'i bilan sobiq SSSR Ichki ishlar vazirligi Ichki qo'shinlari tizimidagi Toshkent Oliy harbiy texnika bilim yurti O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar vazirligiga qarashli Toshkent Oliy harbiy texnika bilim yurti deb qayta nomlandi[2]. Ushbu o'quv yurtining asosiy vazifasiga O'zbekiston ichki qo'shinlari uchun oliy harbiy texnik mutaxassislarini tayyorlash yuklatildi. SSSR Ichki ishlar vazirligi Oliy yong'indan saqlash texnika injenerlari maktabining Toshkent filiali ham 1992 yilning yanvar oyidan qayta tashkil qilinib, O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirligining Toshkent o't o'chirish texnika bilim yurtiga aylantirildi[3].

1994 yil 2 sentyabrda esa O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan Ichki ishlar vazirligining Toshkent oliy milisiya maktabi negizida "O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi" tashkil etildi. Qarorga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi organlari va bo'linmalari uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlashning kompleks tizimini tashkil etish maqsadida Akademiyaning asosiy vazifalari quyidagilar:

–ichki ishlar organlari oliy boshliqlar tarkibini tayyorlash;

–tanlov asosida ikki bosqichda ichki ishlar organlarining oliy va o'rta yuridik ma'lumotli boshliqlar tarkibini tayyorlash;

–huquq-tartibotni muhofaza qilish muammolarini tadqiq etish;

–ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashdan iborat deb belgilandi[4].

Tahlil va natijalar. Mustaqillikning dastlabki yillari respublikamizda murakkab vaziyat, davlat va jamiyat manfaatlariga qarshi sodir etilgan tajovuzlar, ayniqsa, uyushgan jinoyatchilikning avj olgani ushbu illatlarga barham berish, jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlashni taqozo etardi. O'sha davrda ichki ishlar idoralarining asosiy kuch va vositalari huquq-tartibotni mustahkamlash, fuqarolar hayotiga xavf solayotgan turli ko'rinishdagi jinoyatlarning oldini olishga yo'naltirildi. Tizimdagi islohotlarning dastlabki bosqichida Ichki ishlar vazirligi tuzilmalari faoliyati qaytadan tashkil etilib, faoliyati kuchaytirildi.

Ichki ishlar organlari xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish uchun ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasasi bo'lgan Akademiyada kadrlar salohiyatini oshirishga imkon beradigan, sifat jihatidan mutlaqo yangi tizim tashkil etildi. Ta'limning sirtki shakli joriy etilib, unda «Jinoyatchilikning oldini olish va ularni fosh etish faoliyati mutaxassisligi bo'yicha «yurist» malakasini berish belgilandi. Rahbar kadrlarni tayyorlash fakultetida «Ichki ishlar organlarida boshqaruv faoliyati» mutaxassisligi bo'yicha «menejment» malakasi berilishi yo'lga kuyildi.

Ichki ishlar organlari uchun rahbar kadrlar tayyorlash fakulteti (RKTF) 1998 yil 26 fevralda tashkil etildi. Fakultetning asosiy maksadi- ichki ishlar organlari uchun yuksak kasb mahoratiga ega bo'lgan, ma'naviy va axlokiy talablarga javob beradigan, ichki ishlar organlari faoliyatini tashkil etish va boshqarishga qodir, boshqaruvga doir kasbiy xislatlarga ega, bilimli va yuksak malakali rahbar kadrlarni tayyorlashdan iborat. Fakultet tashkil topgandan boshlab, bugungi kunga kadar uni 800 nafardan ortiq tinglovchilar tamomlagan bo'lib, bugungi kunda bitiruvchilarning 500 nafarga yakini O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar organlari, shuningdek davlat xokimiyati va boshqaruvining boshqa organlari rahbarlik lavozimlarida samarali xizmat kilib kelmokdalar.

O'tgan yillar mobaynida Akademiya mamlakatimiz huquqni muhofaza qiluvchi organlari uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlaydigan yetakchi oliy ta'lim muassasalaridan biriga aylandi. Bunda yurtimiz tinchligi va osoyishtaligini ta'minlashga qodir, ona vatanimizga sadoqat bilan xizmat qiladigan, har tomonlama yetuk, bilimli, jismonan chiniquqan, ruhan tetik, zamonaviy xavf-xatarlarga qarshi munosib kurasha oladigan kadrlar yetishtirishga alohida e'tibor qaratiladi. Ushbu talablarni inobatga olgan holda, Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 2 sentyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasida ichki ishlar organlarida mutaxassislar tayyorlovini takomillashtirish choralarini to'g'risida"gi qarorigamuvofiq, O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasining ichki ishlar organlari uchun "Jinoyatlarni oldini olish faoliyati", "Tergov faoliyati", "Tezkor qidiruv faoliyati", "Ekspert-kriminalistika faoliyati" bo'yicha ofiserlar

va o'ndan ortiq mutaxassislik yo'nalishlari bo'yicha serjantlar tarkibini tayyorlash vazifalari belgilab berildi[5]

2003 yilda Akademiya tarixida ilk marotaba jami 114 nafar bitiruvchiga, 2004 yilda esa 119 nafar bitiruvchiga magisterlik darajasi diplomini hamda navbatdagi «milisiya katta leytenanti» maxsus unvonlari berilgan. Fakultet 2004 yil avgustgacha faoliyat ko'rsatgan. Qayd etish kerakki, 2003-2004 o'quv yilida IIV Akademiyasi tarixida birinchi marta O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Davlat stipendiyasiga loyik yoshlar tanlovi O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasining talaba- magistrantlar orasida o'tkazildi. Bu IIV Akademiyasi magistratura fakulteti tinglovchilari o'z qobiliyatlarini sinab ko'rish imkoniyatini yaratgan edi.

Akademiya raxbariyati, xususan o'quv bo'limi tomonidan tanlab olingan eng bilimli, intizomli, iktidorli hamda izlanuvchan magistratura tinglovchilari mazkur tanlovda faol katnashdi. Ilk marta IIV Akademiyasi tarixida talaba- magistrantlar uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Davlat stipendiyasi tanlovi g'olibining 20-son guvohnomasi O'zbekiston Respublikasi VMning Ilmiy-texnika tarakkiyotini muvofiklashtirish Kengashi huzuridagi Fan va texnologiyalar markazi (FTM) ning 2003 yil 15-sentyabrdagi 8-son qaroriga muvofik besh yo'nalish bo'yicha, ya'ni tarix, chet tili, rus tili, informatika xamda o'zbek tili va adabiyoti fanidan test sinovlaridan yuqori natija ko'rsatgan leytenant Akmal Voxidovga berilganligini e'tirof etish kerak[5].

2004 yil 19 iyuldagi «Ichki ishlar organlarining xizmat faoliyatini yanada takomillashtirish choralarini to'g'risida»gi Farmoni[6] va Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 23 sentyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida Ichki ishlar organlariga mutaxassislar tayyorlovini takomillashtirish choralarini to'g'risida»gi Qaroriga[7] asosan Ichki ishlar vazirligi Akademiyasining Serjantlar tarkibini tayyorlash bo'yicha Oliy kurslari tashkil etildi[8]. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining 2005 yilgi buyrug'iga asosan Serjantlar tarkibini tayyorlash bo'yicha oliy kurslari faoliyatiga oid hujjatlar tasdiqlandi[9]. Buyruqda Oliy kurslarga nomzodlarni tanlash, o'quv metodik va tarbiyaviy ishlarni tashkil etish tartibi, o'quv, metodik va tarbiyaviy ishlarni tashkil etish tartibi, uning ilova qismida Oliy kurslarning kasb tayyorgarligi bo'yicha dasturi keltirilgan[10].

Muhokama. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 23 iyul "O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Toshkent oliy harbiy texnika bilim yurtida kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori bilim yurti faoliyatida muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, oliy harbiy texnika bilim yurtining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish bo'yicha maxsus dastur tasdiqlandi. Ushbu dastur asosida bu oliy ta'lim muassasasida tahsil olayotgan kursantlar uchun barcha qulayliklarga ega 3 ta yotoqxona, 3 ta zamonaviy o'quv binosi, mehmonxona, hammom va kir yuvish majmuasi, 70 ga yaqin maxsus sinf, 4 ta ma'ruza zallari, 50 ta o'quv sinflari, 4 ta kompyuter sinfi, maxsus va umumiy kutubxonalar, 8 ta sport qurilmasi, klub, 8 ta o'quv shaharchasi, 3 ta o'q otish tiri, sport majmuasi, stadion, basseyn, birinchi kurs kursantlari "yosh askarlar maktabi"ni o'tashi va yuqori bosqich kursantlari bilan taktik dala mashg'ulotlarini o'tkazishga mo'ljallangan poligon yangitdan tashkil qilindi va restavratsiya qilindi[11].

Shunga asosan Oliy kurslarda Post-patruL; Yo'l-patruL; Ichki ishlar organlari qo'riqlash xizmati faoliyati; Jazoni ijro etish muassasalaridagi faoliyat; Huquqbuzarliklarning oldini olish; Xorijga chiqish, kirish va fuqarolikni rasmiylashtirish; Yong'in xavfsizligi xizmatlari hamda mutaxassisligi yo'nalishlari uchun serjant xodimlar tayyorlana boshlandi.

Umuman olganda, 2009 yil boshiga kelib, Respublika Ichki ishlar vazirligi tizimining mazkur yo'nalishlari bo'yicha 7200 ga yaqin serjantlar ish faoliyatlarini olib bormoqda[12].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "odamlar o'zini qiynayotgan muammolarni hal qilish uchun to'la ishonch bilan, avvalambor, ichki ishlar idoralariga murojaat qilishiga, har bir xodimda o'z himoyachisini ko'rishiga erishish zarur. Shunday ekan, barcha ichki ishlar organlari tizimi jamoasida kelgusida faoliyat samaradorligini oshirish, xalqni rozi qilishni o'zining muqaddas burchi deb biladigan yetuk malakali mutaxassis

kadrlarni tayyorlashga qaratilgan tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi respublika ichki ishlar organlari uchun har tomonlama yetuk, yosh mutaxassis kadrlar — serjantlar tayyorlash borasida tayanch o'quv yurtiga aylandi. Bu bejiz emas albatta, birinchi navbatda Akademiyaning o'quv va ilmiy salohiyati inobatga olingan, ikkinchidan Akademiyaning hududi va undagi sharoitlar, moddiy-texnik bazasi keng miqyosli vazifalarni amalga oshirishga mo'ljallangan.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 10 январдаги ПФ-318-сон Фармони//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. –Тошкент 1992. ПФ-318-сон//URL-<https://lex.uz/ru/docs/148222>– электрон ресурс
2. Ўз МА, М-23-фонд, 1-рўйхат, 7-иш, 19-варақ.
3. Ўз МА, Р-95-фонд, 2-рўйхат, 8-иш, 35-варақ.
4. Олимов Э, Ички ишлар вазирлиги таълим муассасаларининг шаклланиш жараёнлари / Педагогик ва психологик тадқиқотлар илмий-амалий журнали. № 5 (2023).
5. Матлюбов Б. Ўзбекистонда жамоат тартиби ва хавфсизликни таъминлаш тарихи (ички ишлар органлари мисолида). Т.: COLORPACK, 2021.- Б.486
6. Пулатов Ю.С. С чего начинается реформирование органов внутренних дел // Хуқуқ – Право – Law. – 2004. – № 4. С.80
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 23 сентябрдаги Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясида ички ишлар органлари мутахассисларини тайёрлашни такомиллаштириш чоралари тўғрисидаги қарори // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлар тўплами 2004 йил. № 9. – 358-м.
8. Пулатов Ю.С. С чего начинается реформирование органов внутренних дел / Хуқуқ-Право-Law.-2004.-№4. –Б. 80-84.
9. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясининг жорий архив материаллари.
10. Касбий психологик ва педагогик тайёргарлик: Маърузалар курси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2008. – Б.6.
11. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Тошкент олий ҳарбий техника билим юрти жорий архив материаллари.
12. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ахборот Марказининг 2009 йил 2 ойлик якуни бўйича Давлат статистик ҳисоботидан олинган.
13. <https://www.gazeta.uz/uz/2017/08/18/iiv/>



Xurshida YUNUSOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti professori

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori D. Bobojonova taqrizi asosida

XX ASR 80-YILLARI – “QAYTA QURISH” SIYOSATI: MAQSAD, VAZIFA VA OQIBATLAR

Annotatsiya

Sovet davlatining qayta qurish siyosati mamlakatda yillar davomida to'planib kelgan muammolarni yuzaga chiqardi. Qayta qurish siyosatini boshlangan hukumat G'arb demokratiyasi g'oyalari ochiqlik, yevrokommunizm, umuminsoniy qadriyatlar, yangi va eski falsafiy g'oyalar va tushunchalar uchun mohiyatan inqilobiy yutuq sifatida qaradi. Bu siyosatga ma'muriy-tashkiliy choralar tartib va intizomni mustahkamlashi, eng muhimi "inson omili"ni faollashtirishi, ilmiy-texnika taraqqiyotining maqsadli dasturlariga alohida e'tibor qaratildi. Biroq, belgilangan vazifalar amalga oshmadi, siyosiy tanglik kuchaydi. Maqolada turli ilmiy adabiyotlar, arxiv hujjatlaridan foydalangan holda qayta qurish siyosati-dan ko'zlangan maqsad, uning vazifalari, oqibatlarini taxlil qilinadi.

Kalit so'zlar: hukmron elita, qatag'on, ta'qib, tazyiq, iqtisodiy tushkunlik, budjet, erkin konvertatsiya, valyuta, tashqi qarz, siyosiy rejim, inson omili, demokratik jarayonlar, ijtimoiy guruhlar, birlashma, tashkilot, islohot, xo'jalik mexanizmi, desentralizatsiya, sektor, sanoat ishlab chiqarish, jadallashtirish.

80-е ГОДЫ XX ВЕКА - ПОЛИТИКА "ПЕРЕСТРОЙКИ: ЦЕЛЬ, ЗАДАЧИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

Политика перестройки советского государства вывела на ряд проблем, которые накопились в стране годами. Правительство, инициировавшее политику перестройки, рассматривало идеи западной демократии как по сути революционное достижение открытости, еврокоммунизма, общечеловеческих ценностей, новых и старых философских идей, и концепций. Особое внимание в этой политике было уделено тому, что административные и организационные меры были направлены на укрепление порядка и дисциплины, а главное, активизируют «человеческий фактор» и на целевые программы научно-технического прогресса. Однако поставленные задачи не были выполнены, а привело к усилению политической напряженности. В статье анализируются последствия политики перестройки с использованием различной научной литературы, архивных документов.

Ключевые слова: правящая элита, репрессии, преследование, репрессированный, экономический кризис, бюджет, свободная конвертация, валюта, внешний долг, политический режим, человеческий фактор, демократические процессы, социальные группы, объединения, организация, реформы, экономический механизм, децентрализация, сектор, промышленное производство, ускорение.

THE 80S OF THE XX CENTURY - THE POLICY OF "REORGANIZATION": PURPOSE, OBJECTIVES AND CONSEQUENCES

Annotation

The policy of perestroika of the Soviet state led to a number of problems that have accumulated in the country over the years. The government, which initiated the policy of perestroika, considered the ideas of Western democracy as essentially a revolutionary achievement of openness, eurocommunism, universal values, new and old philosophical ideas and concepts. Special attention in this policy was paid to the fact that administrative and organizational measures were aimed at strengthening order and discipline, and most importantly, activate the "human factor" and targeted programs of scientific and technological progress. However, the tasks set were not fulfilled, but led to increased political tension. The article analyzes the consequences of the perestroika policy using various scientific literature and archival documents.

Key words: ruling elite, repression, persecution, repressed, economic crisis, budget, free conversion, currency, external debt, political regime, human factor, democratic processes, social groups, associations, organization, reforms, economic mechanism, decentralization, sector, industrial production, acceleration.

Kirish. SSSRda Kommunistik partiyaning "butun xalq manfaatlarini ifodalash"ga urinishi, "xalq partiyasi" niqobi ostida siyosiy hokimiyatni monopollashtirishi 1980-yillarning ikkinchi yarmida siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sohada yillar davomida to'planib kelgan muammolar yuzaga chiqib, ortga qaytarib bo'lmaydigan mantiqiy ketma-ketlikdagi voqeahodisalarni boshlab berdi.

1982-yil noyabrda KPSS MQ Bosh kotibi L. Brejnev vafotidan so'ng mazkur lavozimni egallagan Y. Andropov mamlakatda kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish siyosatida ta'qib va tazyiqqa asoslangan qattiqqo'llik yo'lining tarafdori sifatida maydonga chiqdi[1]. U "ideologiya fronti"dagi asosiy vazifalarni belgilab[2], mamlakatdagi yetilib kelgan tanazzul

xodimlarning shaxsiy xato va kamchiliklaridan qidirdi[3]. KPSS MQ navbatdagi bosh kotibi K. Chernenko ham mana shu siyosatning davomchisi bo'ldi. 1985-yil 10-martda KPSS MQ siyosiy byuroning eng yosh a'zosi M. Gorbachevning KPSS MQ Bosh kotib bo'lishi bilan 1985-yil aprel oyida "qayta qurish" nomini olgan yangi siyosatni taklif qildi. Qayta qurishning maqsadi – mamlakat hayotining barcha tomonlarini tubdan yangilash, sotsializmga ijtimoiy tashkilotning eng zamonaviy formalarini bag'ishlab, tuzumning insonparvarlik xarakterini to'liq namoyon etishdan iborat bo'ldi. Natijada qayta qurish siyosatini jamiyatning barcha sohalarida tadbir etishga harakat boshlandi. Yangicha ijtimoiy muhit tarkib topa boshladi, qadriyatlar qaytadan baholandi. Hodisalar va

voqealarga baho berishda oshkorlik, haqqoniylik, kamchiliklarga nisbatan muhosasizlik, ishni yaxshilash istagi turmushning faol amal qilayotgan prinsiplari sifatida qaror topdi. Xalq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini tubdan o'zgartirish, fan va texnikani taraqqiy ettirish asosida xalq xo'jaligini chuqur rekonstruksiya qilish sohasidagi ishlar boshlandi. Struktura va investitsiya siyosatiga o'zgartishlar kiritildi[4].

Manbalar sharhi. XX asr 80-yillariga kelib sovet jamiyatida boshlangan qayta qurish siyosati siyosiy tizimni emas, balki SSSR ning partokratik elitasini isloh qilish va modernizatsiya qilish sifatida qaralganligi, lenincha konsepsiyaga qaytish, sotsializmning demokratiya bilan birlashuvi qaralganligi tahlil qilingan

Tadqiqot metodologiyasi. Manbashunoslik va tarixshunoslik sohalariga oid paleografik, matnshunoslik, siyosatshunoslik, sivilizatsion yondashuv, kontent analiz, dialektik, mikrotarix (microhistory), sinergetik, qiyosiy tahlil (soparative analysis), statistik tahlil (statistical analysis), tizimli tahlil, muammoviy-maqсадli yondashuv kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot tahlili va natijalari. tuzilmalari, shuningdek partiya ommasi faoliyatidagi o'ziga xos davr ham bo'ldi. Qayta qurish partiya tarixiga yuz minglab oddiy partiya a'zolarining ichki partiyaviy demokratiya, ochiqlik, G'arb demokratiyasi g'oyalari ochiqlik, yevrokommunizm, umuminsoniy qadriyatlar, yangi va eski falsafiy g'oyalari va tushunchalar uchun mohiyatan inqilobiy yutuq sifatida kirdi[5]. Ayni paytda "Qayta qurish"ning "me'mori" va "ustalari" nazarida boshlangan islohotlar sotsializmning lenincha konsepsiyasiga qaytilishi, sotsializmning demokratiya bilan birlashuvi edi. Dastlab M. Gorbachev mo'ljallagan ma'muriy-tashkiliy choralar tartib va intizomni mustahkamlashi, eng muhimi "inson omili"ni faollashtirishi, informatika va kompyuter texnologiyalari, robototexnika va genetik injeneriya sohalaridagi "ilmiy-texnika taraqqiyotining maqsadli dasturlari"ga alohida e'tibor qaratila boshladi. Xullas, qayta qurish hukmron elitaning "sotsializm va demokratiya"ni uyg'unlashtirib, chirigan sovet tuzumini saqlab qolishga qaratilgan so'nggi urinish bo'ldi[6].

Uzoq yillar qatag'on, ta'qib va tazyiqlar ostida yakka hukmronlikda o'z mavqeyini saqlab kelgan sovet davlatining bir necha o'n yillar davomida yangi jamiyat qurish borasidagi tajribalarining XX asr 80-yillariga kelib muvaffaqiyatsizlikka uchrashida iqtisodiy omil ham muhim rol o'ynagan edi. Iqtisodiy boshqaruvning buyruqbozlik va ilmiy isbotlanmagan rejalashtirish siyosati o'z natijalarini ko'rsata boshlagan edi. Bunday vaziyatda kommunistik partiya ish uslubining yangi shakllarini izlab topishi, qandaydir o'zgarish qilishi lozim bo'lsada, biroq, siyosiy rahbariyat iqtisodiyotning yomonlashib borishiga qarshi jiddiy qarshilik ko'rsatishga o'z qo'liga o'ldi. O'ninchi besh yillikda (1976-1980) yuzaga kelgan og'ir iqtisodiy tushkunlik o'n birinchi besh yillikka (1981-1985) meros qilib o'tdi, jahon savdosidagi ulushi tushib ketdi, tashqi qarzi oshib bordi[7].

Iqtisodiyotdagi bu muammolar tashqi qarzning yanada ko'payishiga olib keldi. 1985-yilda algogolizmga qarshi oxirigacha o'ylanmagan qonunning joriy etilishi davlat budjetini o'n milliardlab rublli mablag'dan mahrum qildi. Mamlakat iqtisodiy muammolar botqog'iga botib qoldi. Mamlakat budjetining erkin konvertatsiya qilinadigan valyutadagi manfiy saldosi 1981-1983 yillarda o'rtacha 1,3 mlrd dollar bo'lgani holda 1985-1989 yillarda 7,8 dan 25,1 mlrd dollarni tashkil qildi[8]. "Turg'unlik" davrida neftni sotishdan farq qilgan holda bu tashqi qarzi 1985-yildan jadal oshib ketdi. SSSR ni G'arb davlatlariga qarzi 1985-yilda 27,2 milliard dollarni tashkil qilgan bo'lsa 1988-yilda 40 milliard dollarni tashkil qildi. 80-yillarning oxiriga kelib davlat tashqi

qarzi 76 mlrd, ichki qarzi esa 5,6 mlrd dollarga yetdi[9]. Shunday holatda ham qayta qurish tashabbuskorlari qarama-qarshi vazifalarni hal qilishga, iqtisodiy jihatdan mos kelmaydigan narsalarni birlashtirishga harakat qildilar. O'n ikkinchi besh yillikka kelganda ham butun reja (1986-1990 yillar) o'tmishdagi uslub va yondashuvlar asosida tuzildi. Asosiy harakat mashinasozlik sanoatini jadal rivojlantirishga qaratildi, uning o'sish sur'atlarini 1,5-2 baravar oshirish ko'zda tutildi. Iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida informatika va kompyuter texnologiyalari, robototexnika va genetik injeneriya sohalaridagi "ilmiy-texnika taraqqiyotining maqsadli dasturlari"ga alohida umidlarda berildi[10].

"Qayta qurish" boshlangan vaqtdan boshlab, uning dastlabki maqsadi, mazmuni bir necha bor o'zgardi. Albatta "qayta qurish" siyosati mamlakatda demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, fuqarolarning haq-huquqlari va erkinliklarini kengaytirish borasida ma'lum ijobiy siljishlarga olib keldi. Turli-tuman ijtimoiy guruhlarning manfaatlarini ifoda etuvchi jamoat birlashmalari, jumladan, partiya va harakatlar tuzildi. Butun Ittifoq bo'yicha ijtimoiy-siyosiy birlashmalar, tashkilotlarning soni keskin ko'paydi va 1990-yil oxiriga kelib 300 dan ortib ketdi[11]. Biroq, "qayta qurish" hukmron elitaning "teran, sog'lom" fikrlovchi qismi tomonidan "sotsializm va demokratiya"ni uyg'unlashtirib, chirigan sovet tuzumini saqlab qolishga qaratilgan so'nggi urinishi xam bo'ldi[12]. "Qayta qurish" yillari islohotlarning potentsiali bo'lmadi.

"Qayta qurish" siyosatchilarning fikricha jamiyatni doimiy o'zgaradigan va rivojlanadigan ehtiyojlariga moslashadigan ilmiy-texnika inqilobi yutuqlarini samarali o'zlashtirishga qobiliyatli va ijodiy tashabbusni har qanday ko'rinishiga tez javob beradigan bo'lishiga olib kelishi lozim edi. Shu munosabat bilan 1987-yil yozidan taniqli iqtisodchilar taklif qilgan iqtisodiy tadbirlar majmuasi amalga oshirila boshlandi. Ular shakllantirgan "xo'jalik hisobi sotsializmi" konsepsiyasi iqtisodiy tizimni qat'iy o'zgartirmay SSSR xo'jalik mexanizmini yanada samarali qilishga qaratilgan edi. Iqtisodiy islohotlarning bunday oxirigacha pishitilmagan dasturlari, M.Gorbachyov ma'muriyati qayta qurishning birinchi bosqichida iqtisodiy siyosatini izchil bo'lmagani va chala-yarimligi mamlakat xalq xo'jaligi kompleksini turli sektorlari o'rtasidagi mutanosiblikni kuchaytirdi.

Xo'jalik organizmiga sovet hokimiyati yillarida o'rnatilgan qolgan bunday illatlar yoki to'g'anoq mexanizmi[14] O'zbekiston iqtisodiyotiga yana ham ko'proq zarar yetkazardi. Yo'l qo'yilgan qo'pol xatolar, nuqsonlar, madaniy xo'jalik yuritish prinsiplarining to'g'ridan-to'g'ri buzilishi natijasida iqtisodiyot olg'a tomon siljishida eng muhim bo'lgan yo'nalishlar barbod bo'la boshladi. Bu sovet jamiyatida boshlangan qayta qurish siyosatining dastlabki bosqichida muayyan bir o'zgarish sezilmadi, ittifoqdosh milliy respublikalar, shu jumladan O'zbekistonda yuzaga kelgan vaziyat tangligicha qoldi. Sanoat ishlab chiqarish sohasida ham tanglik va pasayish yaqqol ko'rindi. Masalan, 1986-yilda O'zbekistondagi 321 ta korxonalar va tashkilotlar rejada ko'rsatilgan vazifalarni bajara olmadi. 347,7 mln. rubl miqdordagi mahsulot yetkazib berilmadi. 225 ta eng muhim mahsulot turlaridan 86 tasi bo'yicha davlat rejasi bajarilmay qoldi[15]. Jadallashtirish natijasida yillik rejani ortig'i bilan bajargan korxonalar mahsulotlari ham talab darajasida sifatlil bo'lmagani uchun sotilmay qoldi.

Mustaqillik arafasida O'zbekistondagi 1500 ta sanoat korxonasidan 900 dan ortig'i texnik jihatdan qayta qurish va rekonstruksiya qilishni talab qiladigan darajaga yetdi. Bu respublikada oliy sifat kategoriyasi talabiga javob beruvchi mahsulot turlari o'sishining sust borishiga olib keldi. Bu muammoni hal qilish maqsadida mahsulotning davlat qabuli

joriy etildi. 1987-yilda davlat qabuli joriy etila boshladi. 1987-yilda davlat qabuli sharoitida ishlovchi korxonalarda yaroqsiz chiqarilgan mahsulotlar hajmi 833 ming rubllikni tashkil etdi. Davlat qabuli joriy etilgan 33 ta korxonada har oyda o'rtacha hisobda 0,9 mln. rubllik mahsulot qabul qilinmas edi[16]. 1988-yilda ishlab chiqarishning umumiy hajmida atigi 10 foiz mahsulot oliy sifat kategoriyasi talabiga javob bergan. Ittifoq bo'yicha esa bu ko'rsatkich shu davrda 15 foizni tashkil qilgan[17]. 1989-yilda birgina Toshkent shahri bo'yicha ishlab chiqarilgan 33 mln. rubllik mahsulotlar sifatsiz deb qabul qilindi. Bunday qonun buzilishlar respublikaning yetakchi korxonalarini hisoblangan "Foton", "Mikond" ishlab chiqarish birlashmalarida, Toshkent traktor, "Tashselmash" zavodlarida, shuningdek, oziq-ovqat va go'sht-sut sanoatida ham keng yoyildi[18].

Qayta qurish siyosati tajribasi O'zbekistonda qishloq xo'jaligini rivojlantirish strategiyasi chinakam islohotchilik mazmuniga ega bo'lmadi. Agrar ishlab chiqarishning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash sohasidagi kuch-g'ayratlar ham, keng miqyosda irrigatsiya-melioratsiya ishlarini tashkil etish ham, kadrlarga doir muammolarni hal qilish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar majmui ham qishloq xo'jaligining batakror rivojlanishini ta'minlay olmadi. Nisbatan ozgina yuklashdan keyin yana muqarrar tanazzul boshlanar edi. Buning sababi agrar sohada hukmron bo'lgan ishlab chiqarish iqtisodiy munosabatlarning xarakterida bo'ldi. 1989-yil boshlarida qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti, hatto o'rtacha yillik darajaga ham bormadi. 3 mlrd miqdorida mahsulot berilmay qoldi. Faqat 1986-1987 yillar mobaynida yetkazib berilmagan paxtaning miqdori 1,5 mln. tonnadan ortiq bo'ldi. Asosiy dehqonchilik ekinlarining hosildorligi barqaror pasayib bordi, go'sht, kartoshka, uzum, meva, paxta kabi mahsulotlarni yetishtirish va tayyorlash rejalarining bajarilmay qolishi an'anaga aylangan qoldi[19].

Ayniqsa, meva-sabzavot yetishtirish, qayta ishlash va saqlash sohasidagi muammolar keskin tus oldi. Xo'jalik yuritishdan manfaatdorlikning yo'qligi natijasida serharajat iqtisodiyot shakllandi. Omborxonalar va sovitish xonalarining, meva va sabzavotlarni qayta ishlash sexlarining yetarli emasligi, mavjudlarining esa talabga javob bermasligi oqibatida dalalarda yetishtirilgan hosilning chorak qismi iste'molchilar dasturxonaga yetib bormadi. Eng achinarli holat respublikadagi ekologik holatda ham yaqqol ko'zga tashlandi. Jumladan, mustaqillik arafasida respublikada shahar ekologiyasining juda murakkab tus olganligini respublika sanoat korxonalarida yiliga qariyb 1,2 mln tonna, avto

transportdan esa 2,2 mln tonna zaharli chiqindi va moddalarning shahar havosini bulg'ayotganligi tasdiqladi. Shaharlarning deyarli hammasida havoning ifloslanish darajasi sanitariya talablariga javob bermadi. Jumladan, 1989-yilda respublika sanoat korxonalaridan havoga 1337 ming tonna chiqindi chiqarildi[20]. Shularning natijasi farqli o'laroq, markaziy qat'iy yo'l-yo'riqlari asosida xalq xo'jaligi yuritishning shakllangan tizimi respublikaning turli hududlarida ekotizimning imkoniyatlari va shart-sharoitlari bilan keskin nomutanosibligi oqibatida bir qator ijtimoiy-ekologik muammolar yuzaga keldi. Ekologik muvozanat buzilib, suv tanqisligi, atmosfera, yer va suv resurslarining ifloslanishi kuchaydi.

Uzoqni ko'zlamay suv resurslaridan foydalanishga haddan tashqari zo'r berilishi Amudaryo va Sirdaryo suv resurslarining kamayishiga va oxir oqibat eng katta ekologik muammolardan biri – Orol fojiasining kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Faqat 1975–1985 yillar 1 million gektarga yaqin yangi yer maydonlari o'zlashtirildi. 1990-yilga kelib sug'oriladigan yer maydoni 1985-yildagiga qaraganda 1,5 baravar ko'paydi[21]. Bu albatta, Orol dengizining qonuniy ulushi bo'lgan Amudaryo va Sirdaryoning suv resurslari hisobiga yuz berdi.

Xulosa. Xullas qayta qurish yillari siyosiy faoliyatning faollashuvi natijasi davlat arboblari, milliy elitalar, partiya doiralari, ittifoq respublikalari parlamentlarida manfaat va ta'sir guruhlarini shakllanishi bo'lib, ularning qarorlari va harakatlari SSSR parchalanishiga ko'p jihatdan katta hissa qo'shdi. 1990-1991 yillarda mamlakatda hukmronlik qilgan klassik dual hokimiyat uzoq davom etmadi. Ittifoqning kuchsizlanishi tufayli hokimiyatni yo'qotayotgan KPSS va Ittifoq ichida rasman "muxolifat" vakili bo'lgan demokratlar respublikalarda hukmron kuchga aylandilar. Yagona davlatning parchalanishi kuchaydi.

Shu bilan bir vaqtda, ittifoqdosh respublikalar bilan iqtisodiy aloqalar ham uzilib, yarim asrdan ko'proq davr ichida shakllangan xo'jalik aloqalari izdan chiqdi. Markaz chiqargan rublning qadri butunlay tushib ketib, iqtisodiy aloqalar natural mollar ayirboshlash asosida iqtisodiy resurslarni olishga intilar, o'zlaridagi boyliklarni tashqariga chiqishiga tish-tirmog'i bilan qarshilik qilar edilar. Natijada barcha respublikalar, jumladan, O'zbekiston ham 1991-yildan boshlab markazga bo'ysunmaslik, o'z milliy manfaatlariga e'tibor bergan holda siyosat yuritishga o'tdi. Respublikalarning "suverenitet parad'i" boshlandi.

ADABIYOTLAR

1. Балакаин Ю.В., Петров А.И., Сорокин Ю.А. Очерки по отечественной истории. – Омск: Омский гос. ун-т, 1999. – С. 358.
2. Қаранг: КПСС Марказий Комитети Бош котиби ўрток Ю.В. Андроповнинг КПСС Марказий Комитети пленумида 1983 йил 15 июнда сўзлаган нутқи // Совет Ўзбекистони. 1983, 16 июнь.
3. Қаранг: Ситников В. В центре внимания – усиление требовательности к кадрам // Партийная жизнь. – М., 1984. – № 8. – С. 47.
4. Яник А. История современной России: Истоки и уроки последней российской модернизации (1985-1999).-Москва: Фонд современной истории, 2012.-С. 65
5. История Коммунистической партии Советского Союза. – Москва. Политическая энциклопедия, 2013. – С.9.
6. Сахаров А.Н., Боханов А.Н., Шестаков В.А. История России с древнейших времен до наших дней. Учебник.-Москва. Проспект, 2015.-С. 725.
7. Стенографический отчет заседания Пленума ЦК КПСС. 27-28 января 1987 года. РГАНИ, фонд 2, опись 5, д. 45. Интернет: <http://gaidar-arc.ru/databasedocuments/years/1987>.
8. Пихоя. Р. Советский Союз: история власти. 1945–1991. Изд. второе, исп-равленное и дополненное. - Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000.-С. 633.
9. Безбородов А., Елисеева Н., Шестаков В. Перестройка и крах СССР. 1985-1993.- Санкт-Петербург, 2010.- С. 61.
10. Сахаров А.Н., Боханов А.Н., Шестаков В.А. История России с древнейших времен до наших дней. Учебник. – М.: Проспект, 2015. – С. 726.
11. Абдунабиев А. Многопартийность – форма политической организации общества. – Ташкент: Узбекистан, 1991. – С. 77.

12. Сахаров А.Н., Боханов А.Н., Шестаков В.А. История России с древнейших времен до наших дней. Учебник.-М.: Проспект, 2015.-С. 725.13.
13. Известия. 1 июля 1987 года.
14. Аксенов Ю. Тўғаноқ механизми ва революцион қайта қуриш // Совет жамияти тарихи саҳифалари. Фактлар, муаммолар, одамлар. –Тошкент: Ўқитувчи, 1991. –Б. 412-422.
15. Ўз МА. Ф-837, 41-рўйхат, 7159-иш, 11-варак.
16. Правда Востока. 28 июля 1987 года.
17. Ўзбекистон тарихи. (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. – Тошкент: O‘ZBEKISTON, 2019. - 429 бет.
18. Ўзбекистон тарихи. (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. – Тошкент: O‘ZBEKISTON, 2019. - 430 бет.
19. Ўзбекистон тарихи. (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. – Тошкент: O‘ZBEKISTON, 2019. - 430 бет.
20. Рахматов Н. Экология: далил ва рақамлар // Фан ва турмуш. – Тошкент: 1990. - №7. - Б.14.
21. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқа-рорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Тошкент: Ўзбекистон, 1997. - Б. 119.